

ДИСКУСИЈЕ

Обрад Цицимил: Желим да кажем неколико речи у вези са излагањем Милије Станишића. Станишић нас је обавестио о једном свом доста комплетном раду, Има се утисак, из самог саопштења, иако недостаје увид у рад као цјелину, да је Станишић захватио неколико суштинских питања, која су тиме начета, а управо је сазрело време да се о њима и више каже. Мислим да је, након тридесет година, наступио тренутак за потпуније уопштавање и оцењивање ствари. Станишић нам је, кроз своје излагање, дао једно обиље напомена. Он је истакао, и сасвим тачно, да је црногорски устанак (не једна борба, не низ диверзија или акција) први устанак против фашизма и од фашизма поробљеној Европи, па га је, сасвим исправно, и третирао као феномен, изузетан догађај. Он је, даље, рекао да је најблажи фашистички режим био италијански у Црној Гори. То је, опет, тачно. И, у вези са овим, ја желим да истакнем — ради избегавања сваког неспоразума или мешања појмова, да у вези са овом тврдњом нема потребе дискутовати о томе да ли има, или нема блажих, или мање блажих фашистичких режима, као и о томе да би Италијани, и да није било устанка, били исто онако окрутни фашистички окупатори какви су се показали и после устанка. Све то стоји. Али, стоји и чињеница да Италијани до устанка у Црној Гори нису показивали то своје фашистичко лице. А у историји је познато да се народи и народне масе, по правилу, на устанке не дижу до директног и опасног притиска и угњетавања које доводи до дилеме: или борба, или смрт. А такво стање у Црној Гори није било до устанка. Црногорски народ није устао да се спасава од покоља и истребљења, него је организовано и припремљено реаговао на чин окупације. А тај феномен, како сам га ја разумео, Станишић сасвим исправно наглашава и именује га посебном појавом у од фашизма поробљеној Европи.

О тој оштрини и карактеру италијанске фашистичке окупације у Црној Гори првих њених дана многи од нас, верујем, имају и својих личних примера или доживљаја. И ја имам један такав. Ми, партизани из припремних група на Планини Пивској, одлучили смо, према примљеним директивама, да разоружавамо и растуримо италијанску посаду на Трси — 20. јула 1941. године. Међутим, коинциденцијом, десио се један случај који је направио неспоразум и забуну, и онемогућио нам извршење задатка

баш тога дана. Наиме, било је пре тога наређено једној партизанској групи из Поља Црквичког да запали велики лагер дрвене грађе усидрен на Тари код Узлупа, како не би пао у руке непријатељу. То је ова група и извршила ноћу између 19. и 20. јула. Тако се десило да је сутрадан, 20. јула, цео кањон Таре у доњем току био пун дима који се веома брзо ширио преко Црквица, обухватајући цео северни део Планине Пивске, што је давало утисак да су запаљена и да горе сва села тога краја. Није тешко било, у оним психички пренапрегнутим моментима, и претпоставити и пронети глас да су то усташе од Фоче продрле на нашу територију, и да пале све одреда. Тако се и десило. Сви они партизани који су се наоружани били прикупили око Љељенка и по Милогори, чекајући моменат да се спусте на Трсу и приступе разоружању италијанске посаде, као и многи сељаци из околних села, такође са оружјем — пожурили су у томе правцу да зауставе усташе и да спасавају што се може. Италијанска посада с Трсе урадила је то исто. И тако су се, сасвим случајно, у пределу Горње Црквице, нашли скупа, па скоро и измешали, Италијани и партизани који су их тога дана на Трси требали да разоружају. Никоме од Италијана није ни на памет падало да проверава откуда оволико оружје код сељака, или да предузима каквегод мере у томе смислу као окупаторска власт. С друге стране пак, ни нама партизанима није и крај памети било да, због овога случаја, одлажемо или доводимо у сумњу извршење добијеног задатка о разоружању Италијана. То смо 22. јула и извршили, кад се цела италијанска посада прикупила на Трси.

Ово наводим као један моменат о стању на нашем терену пре устанка.

Даље, сматрам да је важан моменат учити и истаћи држање црногорских устаника према разоружаним Италијанима. Тај однос према разоружаним Италијанима, којих се накупило неколике хиљаде, био је потпуно коректан, још од првих моментата: њима је обезбеђена исхрана, смештај, све личне ствари су им сачуване и остављене на личну употребу итд. Једном речју: нити смо били стихија, нити смо у борбу ступили од страха и терора.

У Станишићевом излагању осветљена је и реакција на црногорски устанак у италијанским званичним круговима, као и изненађење које је тамо наступило. Има довољно доброга разлога да се то истакне. Тим пре што је Италија, након само четири дана од избијања устанка у Црној Гори, ставила у покрет пуних шест дивизија своје војске за његово угушење, што је по свим мерилима, како их ја схватам, и прва велика непријатељска офанзива против партизана у народноослободилачком рату, на територији Југославије. А то треба и истаћи и објаснити, што Станишић документовано чини.

Значајан је моменат, који такође треба нагласити, и обим и интензитет учешћа црногорског сељака у НОР и револуцији. О-

вај моменат до данас није адекватно оцењен, нити озбиљно проучен и анализиран. Најчешће се, кад се говори о снагама које су изнеле рат и револуцију, оперише са изразом радничка класа. Свакако, улога радничке класе у НОР народа Југославије треба да буде оцењена, али према стварном учешћу и доприносу. А исто тако и учешће сељаштва, објективно и према стварном доприносу.

И, на крају, хоћу да апелујем на младе историчаре, да у нашим конкретним црногорским условима не багателишу и помодарски не избацују из куће традицију — јер и она сама собом много говори, и помаже да се многе ствари, догађаји, психолошки обрти и др. — лакше разумеју и сигурније објасне. А Станишић у своме раду и овај моменат не занемарује. Ја мислим: с правом.

Бранко Бошковић: Говорићу о саопштењу др Јована Бојовића (Комунистичка партија у Црној Гори крајем 1940. и почетком 1941. године) и Милије Станишића (Тринаестојулски устанак јединствени феномен другог свјетског рата). Оба саопштења побуђују интересовање и стварају могућност за отварање неких нерасветљених питања.

Бојовић је у свом реферату обухватио све битне компоненте делатности КПЈ у Црној Гори уочи рата 1941. године. Ја ћу се задржати само на питању борбе КПЈ у Црној Гори против рата, у чему се не уочавају извесне осцилације. Неки подаци говоре да је Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку, Санцак и Косово и Метохију заузео демобилизаторски став у вези с војним ангажовањем у одбрани земље. То је било пар месеци у 1940. години. Ја овај проблем нисам истраживао, али сам о њему чуо на научном скупу у Београду, који је одржан 24. и 25. новембра 1969. године (организован је од Института за историју радничког покрета Србије). Тада је у саопштењу Милутина Фолића (Консолидација КПЈ на Косову и Метохији у периоду 1937—1941) истакнуто да је Обласни комитет за Косово и Метохију (везан за Покрајински комитет до октобра 1940) имао демобилизаторски став по питању рата, а под утицајем, а можда и директивом, Покрајинског комитета. Неки савременици, са којим сам имао прилике разговарати о овом питању, потврђују ову чињеницу. У паузи сам сазнао да су у Подгорици (сада Титоград) организоване и демонстрације против мобилизације. У саопштењу Бојовића нисам приметио ове чињенице. Зато би било пожељно да он разјасни ово питање: колико су ова моја сазнања тачна, колико су имала одраза у Црној Гори и како је дошло до оваквог става Покрајинског комитета.

Станишић је у свом саопштењу изнео низ чињеница поткрепљујући их статистичким подацима, вршио компарације устанка у Црној Гори са устанцима у другим покрајинама Југославије и покретима отпора у Европи. Нарочито је битно сагледавање националног, социјалног (класног) и психолошког тренутка

за политичко опредељење црногорског народа у тринаестојулском устанку. Психолошку компоненту у опредељивању црногорског народа у устанку 1941. године у Станишићевом реферату можемо уочити и код црногорских насељеника у Метохији и на Косову, што говори о задржавању традиција своје матице, а са друге стране потврђује тврђење у Станишићевом саопштењу. И истакнута специфичност да је у Црној Гори највише било комуниста на селу има сличност са селом на Косову и Метохији, где је био насељен црногорски елеменат.

У Станишићевом саопштењу можда би било добро продубити класну суштину устанка 1941. године. У саопштењу је истакнуто да је у устанку потенцирано да се треба борити за ново класно друштво (мисли се за социјалистичко, а против буржоаског). Међутим, вредно би било истаћи колико се то питање потенцирало, да се у томе није претеривало, с обзиром на ослободилачки карактер устанка, и какве су последице из тога произашле.

Милинко Ђуровић: Желио бих да разјасних карактерисање тринаестојулског устанка као „феномена“ другог свјетског рата. Наиме, да ли је то одговарајући термин, имајући у виду понашање црногорског народа кроз своју историју у сличним приликама, када се радило о његовој слободи. Ако се то има у виду, тринаестојулски устанак је само природан, нормалан борбени континуитет у историји црногорског народа. Тај догађај је још једном потврдио вјерност црногорског народа својој борбеној традицији. Није ли црногорски народ испољио не мању борбеност и упорност у ратовима 1876—1878. године, када није било ниједног заробљеног Црногорца у толиким жестоким окршајима које је водио у том рату са Турцима. Према томе, понашање Црногораца у тринаестојулском устанку је нормалан континуитет у његовој борбеној традицији. Било би неприродно другачије његово понашање.

Када се говори о извјесним промашајима руководства у тринаестојулском устанку они се, чини ми се, састоје првенствено у томе што су снагу за почетак оружане борбе посматрала готово искључиво кроз снагу организације КПЈ, организације СКОЈ-а и симпатизера Партије, а занемарила и, могло би се рећи, потцијенила снагу црногорског човјека и његово понашање у општенародним подухватима борбе за слободу, какав је био јулски устанак 1941. године. Да је црногорско руководство имало у виду ту снагу, биле би свакако и припреме за устанак нешто другачије, а успјеси још величанственији. Ето, због тога сматрам да тринаестојулски устанак није у односу на особености Црногораца никакав феномен, већ нормалан континуитет у његовој историји борби за слободу противу завојевача.

Иначе, тринаестојулски устанак је, нема сумње, јединствен примјер у другом свјетском рату по учешћу маса у њему, по борбености и оствареним резултатима, посебно ако се има у виду када се одиграо и у којим је условима вођен.

Претходни дискуснтант је рекао да можда нијесмо сузили основу устанка превише наглашавајући његов револуционарни карактер. Сама чињеница да је устанком руководила Комунистичка партија говори јасно свима да се радило не само о националном већ и социјалном ослобођењу. То је био довољан разлог за политичко одређење маса. Већ у тринаестојулског устанку зачињу се класни противници оружане борбе и њених циљева, који ће касније све организованије иступати. Ако смо ми у пропаганди оружане борбе превише наглашавали њен револуционарни карактер, сматрам да то није утицало на сужавање платформе борбе, већ јој је давало снагу и привлачност за све оне који су били спремни да се боре против окупатора.

Добро је што се проучава учешће напредних интелектуалаца у ослободилачкој борби. Међутим, не би било безначајно проучити и утицај буржоазије на старију црногорску интелигенцију — судије, адвокате, професоре, официре, начелнике срезова итд. — које није био мали број, а која је од почетка била на страни конграреволуције. Било би интересантно доћи до статистичких података о политичкој припадности прије рата црногорске интелигенције, а која се у току рата налазила у Црној Гори. Мислим да би ти подаци показали да је велики број интелектуалаца, првенствено старијих, био против ослободилачког рата, а знатан број и активан у квислиншким организацијама.

Тринаестојулски устанак имао је велики замах, он је повукао припаднике свих класа и убјеђења. Чак и каснији истакнути непријатељи наше борбе били су повучени општим валом народне борбе, неки су чак испољили велику храброст, Тек крајем јесени и касније долази до изразитије класне диференцијације.

Понекад се, додуше од ријетких појединаца, 1918. година упоређује с италијанском окупацијом 1941. године. Свако упоређивање та два догађаја, мислим, бесмислено је, лишено сваког основа. Црногорски народ је свакако 1918. године желио уједињење са српским народом и осталим народима Југославије. Разумије се да има шта да се критикује у погледу начина на који је уједињење остварено и какав је био положај Црне Горе у бившој Југославији, али тиме се не може оповргнути ни негирати значај стварања заједничке државе Јужних Словена, које је остварено 1918. Чак ни Федералистичка странка није била против уједињења, већ против начина уједињења. И комунисти Црне Горе су били за уједињење, и све до 1923. године нијесу покретали ни национално питање Црне Горе.

Милија Станишић: Зачудило ме интересовање на које је наишло моје саопштење. Можда је приступ проблему изазвао то интересовање; јер је он, како су ми рекли многи учесници Симпозијума, помало неуобичајен у досадашњим радовима који третирају проблематику устанка. Ја сам имао прилике у задње ври-

јеме да се на изворима историјске грађе прилично упознам са догађајима из 1941. године у Југославији. Мене су ти догађаји, и КП у њима, много импресионирали, мада сам био учесник дих догађаја у многим крајевима земље. Посебно сам био импресиониран тринаестојулским устанком. Иако сам учествовао у том устанку, тек сам га изучавајући аутентичну грађу боље упознао, и тада сам закључио колико је он био моћан, својеврстан и садржајан. За мене је, рецимо, учешће Васојевића у устанку и начин рада тамошњег партијског руководства било откровење. Тамо сам нашао пуно интересантних ствари из којих се може видјети аутентичност и замах устанка. Мислим да је направљен велики гријех, посебно од нас актера догађаја, што нијесмо довољно учинили да то историјско богатство упозна јавност ван Црне Горе, да упозна бар приближно стварни ток и садржај тадашњих догађаја.

Један догађај познат је и знаменит у историји онолико колико је разјашњен и објашњен, односно какви су били његови резултати.

Ја сам убијеђен да о овој теми, односно о проблему који се у њој третира, ни издалека није речено онолико колико треба и колико се може рећи. Убијеђен сам да је Тринаести јули у историографији НОР-а некако потиснут, јер нијесмо још успјешно изразили оно што је он заиста био. Значајно је за црногорски народ, за његову будућност, да се те врлиједности изнесу и кажу. Нијесам за то да се срамежљиво односно према историји свога народа, него сам за то да се догађаји изнесу онакви какви јесу. Изгледа ми да се досадашњи рад у обради устанка више кретао у ужој партијско-политичкој сфери, а да су многе битне ствари заобиђене или недовољно уочаване.

Примједба да ли је израз „феномен“ погођен (прикладан), нијесам схватио као Милинко Ђуровић. Уосталом, ја сам рекао „јединствени феномен другог свјетског рата“ Мислим да је он то и био, и остајем при том ставу и термину.

Друг са Косова поставио је питање односа класног и националног. Могу да кажем да је то за мене врло сложено и замршено питање. Уосталом, ту ће историја и социологија имати највише посла. Моје је мишљење да је тринаестојулски устанак јединство и испреплетеност класног и националног, у коме је национално у првом плану а у његовим коријенима је дубоко живјело класно. Исто тако нијесам убијеђен да су оцјене ЦК КПЈ о томе с краја 1941. године без дискусије. Исто тако нијесам убијеђен да су оне сасвим погодиле стање у Црној Гори. Објашњење тадашњих прилика ваља тражити у темељитијем изучавању друштвено-политичких, војних и психолошких прилика у Црној Гори — и ван њених граница — које су се испољавале са великом динамичношћу. Тек тада ће се моћи наћи потпун одговор на питање „левичарења“ Познато је да је тринаестојулски устанак от-

почео на најширој политичкој платформи. Узмимо нпр. случај Васојевића у устанку: са свих седам батаљона у јулу командују, по одлуци КПЈ, бивши официри. 217 одборника представља све политичке партије и на демократски начин бирају срески НОО. Према томе, однос класног и националног у тринаестојулском устанку треба тек да се изучи.

Буро Вујовић: Хтио сам да кажем нешто, колико познајем ту материју, о класном и националном. Мислим да нема дилеме да је народноослободилачки покрет од самог почетка па до краја имао класну и националну компоненту. Услови створени окупацијом Југославије учинили су да се кроз народноослободилачку борбу може остварити и социјалистичка револуција. Питање је било само у томе како тактички да се то изведе. Ја бих хтио да укажем на једну тактичку линију, која, по мени, важи од напада Њемачке на Совјетски Савез, или тачније: од писма Коминтерне које је упућено Централном комитету тих дана. У том писму се каже да се у овој фази ради једино и искључиво о ослободилачком рату. Централни комитет се придржавао тог упутства. На тој бази су вођени преговори између Врховног штаба и Драже Михаиловића. Са стране Врховног штаба преговори су били искрени. Ти преговори су вођени неколико пута. Једном приликом је Дражин штаб био опкољен и могао је бити уништен, али Титовом интервенцијом до тога није дошло. На тој основи Централни комитет и критикује схватања о такозваној антифашистичкој револуцији у Црној Гори, иако је то схватање по мом мишљењу суштински много ближе линији која је касније утврђена као политичка платформа народноослободилачког покрета, од ставова у писму Централног комитета којим се критикује то схватање. ЦК каже да је основна грешка у схватању антифашистичке револуције у томе што се народноослободилачка борба идентификује са социјалистичком револуцијом, па се чак тамо додаје како су наши савезници енглески лордови. Из тога би се извукао закључак да са таквим савезницима није могуће водити социјалистичку револуцију. Међутим, крајем 1941. године мијења се то схватање. ЦК долази, на основу сопственог размишљања, до једног новог схватања. Четнички покрет је већ ступио у отворену колаборацију са окупатором. Тај покрет је уживао помоћ и заштиту избјегличке владе. ЦК из тога извлачи закључак да се приближава вријеме савезничког разилажења, па се ситуација све више заоштрава на класној основи. На основу тога је и инаугурисан курс познат као „друга етапа“ Он је трајао неколико мјесеци — све док су се увидјеле његове штетне посљедице. Тек од прољећа 1942. год. утврђује се нова линија, по којој се однос сваког појединца мјери тиме како се односи према народноослободилачкој борби без обзира шта он даље мисли.

Јагош Ускоковић: Желио бих да се овдје расправи и утврди тачан број чланова Партије у Црној Гори уочи устанка 1941. г. Овдје сам чуо од друга Бојовића да је тада било 1.400 чланова Партије. Милија Станишић је рекао да их је било 1.780. Ја оперишем цифром од 1.800 чланова. До овога сазнања сам случајно дошао. Било је то крајем октобра или почетком новембра 1941. г. У једној колиби на Радовчу, гдје сам био на преноћишту са Блажом Јовановићем, Митром Бакићем и Милованом Ђиласом, повео се разговор о стању у Партији Црне Горе. Митар Бакић је том приликом критиковао рад комуниста у Црној Гори и рекао: „... а гдје су тих наших 1.800 комуниста?!“ На ово је Благо доловно одговорио: „Није 1.800 него 1.820“. Мислим, да би требало утврдити тачан број чланова Партије из периода пред сам устанак, јер су неки чланови ондашњег политбироа још живи. Благо Јовановић би то, као орг-секретар, сигурно морао знати.

Јован Р. Бојовић: Колега Бошковић ми је поставио питање о ставу Комунистичке партије у Црној Гори према рату 1940—1941. године. Он је нагласио да је до супротних података но што сам ја изнио дошао колега Фолић. На научном скупу у Загребу (посвећеном 30-годишњици V земаљске конференције КПЈ) говорио сам о пароли о *демобилизацији* у Црној Гори 1940. године коју је истакла Партија. Ради се о следећем: Централни комитет КПЈ септембра 1939. године издао је проглас у коме је истакнута и парола о демобилизацији. Свакако оваква парола била је последица пакта Хитлер — Стаљин, односно става Коминтерне. Истицањем овакве паролe негативно се одразило на рад Партије у масама и став патриотске јавности према њој. Оваква парола наишла је на велики отпор у Црној Гори. Наиме, у априлу 1940. године Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору организовао је демонстрације у неколико мјеста којом приликом је истакнута и парола о демобилизацији. Ова парола у Црној Гори је изазвала велику збуњеност и пометњу не само код патриотске јавности него и међу чланство Комунистичке партије. Ово је био највећи политички неуспјех Комунистичке Партије у Црној Гори током 1940. године. Уочавајући огромне политичке посљедице и штетност оваквог захтјева Централни комитет је интервенисао код Покрајинског руководства. И сам увиђајући негативне посљедице оваквог захтјева Покрајински комитет је у јуну 1940. године организовао у Црној Гори демонстрације у којима је доминирала парола *Бранићемо земљу!* Од тада па до окупације ову паролу је стално истицала Партија у Црној Гори.

Овдје је постављено питање броја чланова Партије у Црној Гори уочи устанка. Више година изучавам међуратну проблематику и активност Комунистичке партије у Црној Гори. На основу низа података дошао сам до закључка да је Партија у Црној Гори средином 1940. године бројала 929 чланова. Од покрајинске

до земаљске конференције КПЈ, тај се број повећао за 60 чланова. Од земаљске конференције до децембра 1940. број је порастао за 130 чланова. Од тада до априла 1941. број чланова Партије у Црној Гори нарастао је на око 1.400 чланова. Имајући у виду чињеницу да је после капитулације дошао приличан број чланова Партије, који су до тада радили ван Црне Горе, као и број новопримљених чланова сматрам да је Комунистичка партија у Црној Гори ушла у устанак јула 1941. са око 2000 чланова Партије и 5000 чланова Савеза комунистичке омладине.

Владо Стругар: Одушевљен сам приступом, смелошћу, замахом, које пружа реферат Милије Станишића; ту су заступљене интелектуалне, научне и етичке компоненте. Али исто тако озбиљно као ослободилачке снаге у позитивној акцији, треба проучавати и другу страну — окупатора и његове сараднике. Почетну благодот Италијана у Црној Гори ваља проценити с гледиштем на целокупну стратегију фашистичке владе. Има још рејона у Европи где је окупациони систем у почетку, па и дуже време, био тако благ, условно кажимо благ, као у Црној Гори. Италијани су настојали да задобију балкански простор што подеснијим начином. Павелић је већ 18. маја 1941. у Риму; влада Италије именује краља Хрватске. Она има слично решење и за Црну Гору, где Мацолени врло ужурбано ради, ослањајући се на црногорске сепаратисте и превише верујући у неке традиционалне схеме. Понашање окупатора у Црној Гори, дакле, треба узети сасвим условно. Италијански писац Марио Пакор у књизи „Италија и Балкан“ тврди да су италијански фашисти исто што и нацисти, нимало мање злочинци, док је можда обичан војник био блажи окупатор него немачки војник.

Зоран Лакић: Устанак је имао општенородни карактер, зато што су у њему учествовали представници свих слојева друштва и представници свих политичких партија, дакле политичког живота Црне Горе у међуратној Југославији. Чак бих рекао: и лидери политичких партија. Кренуло се у борбу тако рећи под оном „не пита се ко се како крсти“, при чему мислим да није било битно ко је каквог политичког убјеђења. Нешто касније се морало поставити питање: „чија ли му крвца грије прси“, при чему мислим на идејно опредељење маса и нужност диференцијације у класном погледу. Устанак је добио класни карактер из разлога што је на његовом челу била КПЈ и што је њен политички програм био познат свим снагама које су учествовале у Устанку.

У првом Програму — који је усвојен на Вуковарском конгресу, у јуну 1920. године — јасно је означена борба Партије за социјалну револуцију и диктатуру пролетаријата: „Неопходни услов за ту социјалну револуцију јесте диктатура пролетаријата,

то јест, успостављање од стране пролетаријата такве политичке власти која ће му омогућити да уништи сваки отпор експлоататора“. Овакав став Партије садржан је и у њеним другим документима међуратног периода. Непосредно уочи судбоносних догађаја 1941. године, одржана је у Загребу Пета земаљска конференција КПЈ — у октобру 1940. године. Она је санкционисала револуционарну оријентацију и политику КПЈ, која је била садржана у њеном програму. Штавише, у Резолуцији Конференције каже се да се у Југославији заштрава класни сукоб који „наговјештава у ближој будућности одлучне борбе“ И даље: „На супрот перспективе за коју се бори империјалистичка буржоазија, наиме да заврши рат новим империјалистичким „миром“, грађеним на новој подјели свијета и још тежем угњетавању поробљених народа, радничкој класи се у савезу с радним сељаштвом и угњетеним народима отвара перспектива револуционарног слома империјализма, перспектива нових побједа социјализма и уклањање коријења империјалистичких ратова“.

Захваљујући таквој класној оријентацији свог политичког програма, КПЈ је управо у међуратном периоду стекла велики ауторитет у масама. Објективна ситуација је пружала могућност да се упоредо са ослободилачким ратом води и класна борба. Зато се на Мајском савјетовању Централног комитета КПЈ 1941. године у Загребу јасно каже да предстојећа борба неће бити само борба против окупатора, него истовремено и борба за национално и социјално ослобођење. У Закључку Савјетовања се каже и ово: „Данас је влада Симовима у емиграцији, дакле изван контроле народа, и народи Југославије ће се исто тако борити против ње, јер се ставила под окриље Енглеске с надом да се помоћу енглеског империјализма успостави оно *старо стање* које је упропастило народе Југославије, као што ће се народ свом одлучношћу борити против читаве оне *капиталистичке клике* која је остала у земљи и сада помоћу окупатора настоји да успостави народу омражени фашистички поредак“ КПЈ је организатор устанка 1941. године. На њен позив је народ устао и пошао у борбу. Сасвим је логично да КПЈ није имала разлога да мијења стратегију борбе чији је циљ био друштво националне слободе и социјалне једнакости са правом свакога дарода да сам одлучује о својој судбини. Уосталом Тито је не једном рекао да „Позвати само народ у борбу против окупатора, а недати му истовремено да разумије да ће се том борбом уједно постићи нешто ново, много боље, да се више неће вратити старо — тако не би било могуће покренути све народе у борбу, нити тако широке масе народа заинтересовати за њу, нити би се могло у њој издржати до краја, тј. побиједити“

Партија заиста није имала потребе за промјеном курса, јер је маса која ју је слиједила била спремна на револуционарне промјене. То што се на почетку устанка, а и касније, рекао бих све до Првог засједања Авноја у Бихаћу у новембру 1942. године, не

истиче у први план класно, то је ствар тактике. Партији је било јасно да су се у устанку нашли и они који нијесу били за револуционарне промјене, па је и њих требало задржати, као и пружити могућност другима да се нађу у истом фронту ослободилачке и револуционарне борбе. Ствар је тактике КПЈ што не поставља питање власти, јер је стварно има; то чине они који је немају, а хтјели би се је докопати. Примјер из Берана, из јула 1941, односно начин формирања Среског НОО, ово потврђује. Исто тако, ствар је тактике КПЈ, а не измијењене стратегије, да се ти први органи власти третирају као органи са привременим карактером власти, дакле да су привремени. То се каже у првим документима о оснивању НОО. Наиме, у чланку Едварда Кардеља, који је објављен у „Борби“ од 19. X 1941. године, о овом питању се каже: „Народноослободилачки одбори немају данас још свуда карактер носиоца власти, али га они морају добити. Они данас јесу стварно носиоци власти, истина привремени носиоци. Јер њихова је дужност да врше ту функцију у интересу народноослободилачке борбе, до нашег ослобођења, до тренутка када ће, по протеривању окупатора из наше земље, моћи да се пређе на посао организовања државне управе“. Да ли је у питању тактика КПЈ у погледу тумачења карактера власти НОО, говори управо и овај чланак. Наиме, у њему је садржан одговор на питање зашто НОО имају привремен карактер, али је речено и ко поставља то питање. („Неки од наших савезника постављају питање: Зашто се стварају ови одбори и зашто се не остаје при старим општинским управама и жандармеријским станицама...?“) Разлог за овакву тактику КПЈ је двојак: Због противника извана, међу којима су били и ови којима се Кардељ обраћа, а чији је став могао да има и имао је значајан утицај на развој политичких прилика у нашој земљи, и због намјере и спремности противника унутар земље и унутар покрета, да искористе сваку ситуацију за квалификовање НОП-а као комунистичког, а не свнародног, што је он у суштини и био.

И у историјској литератури на сличан начин се третирају органи власти 1941. и 1942. године. Чињеница је да се НОО формирају под утицајем и директним руководством КПЈ. Они су, дакле, органи револуционарне власти. Герилски одред из Вирпазара 16. јула 1941. године обавјештава Срески комитет КПЈ Цетиње да „у селима око Вира одржавамо конференције и свуда, на тражење народа, бирамо по једног или два човјека као власт, пошто смо досадашњу разјурили“. Извјештај сличне садржине шаљу и устаничке групе из околине Даниловграда, само дан касније, дакле, 17. јула 1941. Они су мјесто „општинске власти“ створили „власт коју им народ тражи“. Како устанак није имао привремени карактер, већ је то био почетак револуције која тече, природно је да ни њени органи немају привремен карактер. Они су и по форми и по садржини, чак и по надлежностима — суш-

тински органи власти од дана њиховог оснивања, од почетка револуције. И управо због таквог карактера власти првих НОО долази до сукоба са класним противником. То се јасно види из дијалога који је вођен у Беранама у јулу 1941. год., приликом избора Среског НОО. Према сачуваном записнику, дијалог се одвијао овако: Милан Куч је истакао да „данас када се пролива крв треба створити власт која ће служити народу и бити одана борби за слободу“. На то је реаговао представник грађанске опозиције ријечима да „ви комунисти би да се дочепате власти“, уз појединачно одобравање својих истомишљеника: „Јест, јест!“. Када је предложено да се донесу одлуке „о укидању свих органа бивших власти“, опозиција је поставила питање: „У име кога и под чијом заставом“, на шта је добила одговор да се то чини „у име народа“.

У истом смислу треба схватити намјеру политичког руководство НОП-а у земљи да већ у септембру 1941. образује владу која би по својој програмској оријентацији могла бити једино револуционарна, премда је, по свом саставу, замишљена као широко демократска. До тога, међутим, није дошло због разлога који су диктирани сложености међународних односа, којима се карактерисао крај 1941. и почетак 1942. године.

Колега др Весо Ђуретић је увео и рекао бих афирмисао руски фактор у историографију о нашем устанку. То је неоспорно његова велика заслуга. Мислим да и овај моменат помаже претпоставку о класном и ослободилачком карактеру устанка. Наиме — руски фактор се, по мени, јавља у два облика — нимало слична, по садржини, макар. Ријеч је о совјетском фактору — који је класни — и о руском фактору — који је традиционалан и самим тим ослободилачки. Први је револуционарни зато што свјесно асоцира — и тако се поима — на совјете, револуционарне органе власти рођене у октобру 1917. године. Имамо доста примјера на нашем подручју да су органи власти оснивани по узору на руске совјете. Овај други елеменат је традиционалан, јер подразумева традиционалне везе самосталне Црне Горе и царске Русије, а самим тим и ослободилачки, јер је ослободилачка борба црногорског народа кроз вишевијековну историју везана за рат и ратне сукобе у којима је на истој страни била царска Русија.

Наравно, ово се, можда, није баш тако преламало у свијести највећег броја устаничке војске, која је руски фактор могла видјети као јединствен и недјељив чинилац. Она га је поједноставила, па је све совјетско, што ће рећи: револуционарно, изједначавано са руским, што би у нашем контексту требало да значи: ослободилачко. И обратно. То је, међутим, причињавало тешкоћу оној струји у устанку која је настојала, по сваку цијену, да у ратном вихору и бури сачува своје класне позиције. Иступити пред устаничку масу против Совјетске Русије значило би одвојити се од већине, али исто тако изгубити и свако упориште, јер

се то могло протумачити окретањем леђа традиционалном савезнику црногорског народа. Управо зато имамо случајева да се, истина касније, четничке снаге изјашњавају као да нијесу против Русије, што би требало да значи: противу садржаја октобарске револуције. Са тог аспекта посматран, занимљив је апел групе Васојевића, баш тако се потписују, који је у децембру 1941. год. упућен Братоножићима, Кучима, Ровчанима, Морачанима и Пиперима. У њему пише: „Велика данашња жеља нашег народа према мајци Русији, веже све Србе и јужне Словене за њу, те када би се послје ослобођења поставило питање уједињења свих Словена, то ће народ сам ријешити својом слободном вољом, преко својих легитимних представника, те би и Црна Гора ово исто учинила“ Уочи свога разлаза са руководством НОП-а, и сам Бајо Станишић је изјављивао да он није против Стаљина, што би требало да значи: против револуције и комунистичке идеологије, али је против партизана који су троцкисти. Сличну тактику у разбијању НОП-а и одвајању маса од њега примјењују и четници у Босни, истина нешто касније. Наиме, четнички командант Дангић у разговору са Темпом каже: „Ви сте троцкисти, тужићу вас Стаљину“ Тај квалификатив је требало да значи да су југословенски комунисти управо најљући противници Стаљина и уопште комунизма. Намјера је јасна: и четничке снаге су уважавале руски фактор, па је фактором Русије и свега онога што је у њој створено требало привући народ на своју страну.

У оцјени карактера тринаестојулског устанка мора се водити рачуна о свим овим моментима.

Бранко Петрановић: Желим да се осврнем на излагање др Ј. Бојовића и др Ђ. Вујовића.

Међу историчарима није непознато да период од 1939. до 1941. није темељније у историографији обрађен. Реч је о реперкусијама совјетско-немачког пакта на политику КПЈ. Политичко-моралне последице пакта из 1939. нису мимоишле, ако је ценити по неким фрагментарним подацима, ни комунистички покрет у Југославији. Постојећи подаци ипак откривају да совјетско-немачки пакт југословенски комунисти нису схватили као трајнији облик сарадње између Трећег Рајха и СССР-а. Једна недвосмислена изјава И. Ј. Рибара упућује на то да се пакт третира као привремено решење. Из извештаја Ј. Б. Тита Коминтерни, из септембра 1939, који је недавно објавио П. Дамјановић, види се да су чак и неки руководећи комунисти у КП Хрватске, а под утицајем националиста, говорили да Хрвати не треба да бране Југославију, ако се не реши хрватско питање. Супротстављајући се том дефетизму у оквиру КПХ, Тито говори о одбрани земље од агресије, задовољавању захтева Хрвата о демократизацији Југославије.

Колико се ради о једном сложеном времену и противуречним реакцијама на совјетско-немачки пакт малопре је говорио

др Бојовић, помињући проглас ЦК КПЈ и примени тога прогласа која се своди да паролe о демобилизацији. Ја делим мишљење да није реч о дефетистичким појавама само у Црној Гори, него спорадично и у другим крајевима Југославије. Допунио бих излагање др Бојовића само у том смислу да је капитулација Француске у јуну 1940. деловала и на комунисте, а нарочито на грађанске политичке и војне врхове. Тада је пала једна стара војна доктрина, поражена армија велике силе и стуб версајског система, што није могло да не пренерази југословенску владу, генералштаб и профранцуске кругове у земљи.

Када је реч о интервенцији др Вујовића додао бих да је политика „двеју етапа“ формулисана у ставу Коминтерне од 23. јуна 1941. Ми немамо изворе за односе КПЈ и КИ у току јула 1941. године, па чак ни индиција да су тада и одржаване везе. Знамо, међутим, да је примена политике „двеју етапа“ врло кољблива и пуна осцилација у првој устанничкој години у југословенским размерама, а не само у Црној Гори. Исто тако, у историографији НОБ-е није непозната идеја Ј. Б. Тита да у лето 1941. формира централно политичко тело (југословенску владу), као замену влади у емиграцији. У прогласима органа КПЈ још пре устанка, маја 1941, говори се о члановима те владе као о енглеским агентима. Влада, о којој је реч, требало је да има југословенски карактер и да је сачињавају представници из Србије, Црне Горе, Словеније и Хрватске. Ова идеја и покушај њеног остваривања отворени су напад на грађански легитимизам. Има историчара који доводе то питање у зависност од односа владе СССР-а према представништву владе Краљевине Југославије после априлског пораза, маја 1941. Раскидање односа СССР-а с владом Краљевине Југославије, највероватније је, утицало на појаву идеје о конституисању новог репрезентативног органа народноослободилачког покрета за целу Југославију. Обнављањем односа СССР-а и Краљевине Југославије идеја о устанничкој влади престаје да бива актуелна. Идеја о формирању сличног тела јавиће се у марту 1942, приликом критике КИ што НОП нема националноослободилачки фронт.

Само неколико речи на тему упоредних елемената у време устанка. Говори се како су Италијани након четири дана од избијања устанка нагннули са силом од 100.000 људи на Црну Гору, док је Немцима требало 80 дана да групишу снаге и крену на ослобођену територију западне Србије. То је несумњиво врло лепа компарација. Код те компарације не може да се не узме у обзир да је ток устанка у Србији другачији, а на другој страни да је војни простор Србије војно разређен. Немци су, бацајући све снаге на Исток, још од априла 1941. тежили да тај простор некако попуне. Чак су се у делу Санџака налазиле усташке војне јединице.

И, на крају, о једној другој тези која се своди на то да народ Црне Горе, и поред тога што је био национално бесправан у Краљевини Југославији, није 1941. био против Југославије као државе. Мислим да би претходно требало испитати стварни степен националне отуђености Црне Горе у Југославији, што би тек дало реални смисао изнетом углу гледања.

Обрад Цицимил: Хоћу да дадем једно објашњење у вези с примедбом Влада Стругара. Поново истичем да црногорском народу није пријетило тренутно истребљење од стране италијанског окупатора, премда се слажем са Стругаром да то треба посматрати шире, и целу ствар узимати условно, како је он то и рекао.

Радован Вукановић: Ја сам желио нешто рећи о два-три проблема који су, сматрам, интересантни. Ми смо данас чули друга Ђуровића који је говорио о тешким условима гериле и нашем одступању за Босну и условима под којим се то збило. На основу онога што сам чуо, имам представу о врло тешким условима под којима је герила радила. Међутим, ја постављам питање: да ли су постојали услови да се настави оружана борба и да не повучемо све снаге — главнину из Црне Горе у пролеће 1942. године, а све то уз примјену одговарајуће партизанске тактике, јер ситуација у свим крајевима Црне Горе није била једнака — негдје је било лакше опстати а негдје теже, зависно од разних околности. На подручју Васојевића комплетно су се одржале извјесне герилске групе, од којих су касније у погодном моменту — 1943. године формиране јединице. Узмимо примјер Србије, која је такође имала тешке услове, после прве непријатељске офанзиве, али су постојали крајеви гдје су дјеловали партизанске јединице после ове офанзиве. Не могу да тврдим да су постојали такви услови у Црној Гори, али не бих могао тврдити ни да нијесу постојали. Сматрам да првенствено историчари дугују одговор на ово питање. Да би се то проучило, неопходна је анализа и непријатељске документације.

Друго питање о којем сам желио дискутовати односи се на саопштење које је поднио Павле Милошевић у вези с пљевалском битком. Ја мислим да је он лијепо изложио и дао преглед догађаја као и основне елементе тог питања, ушао у детаље, а нарочито је изнио оно што је Партија радила да се негативне последице Пљеваља што мање одразе. Међутим, он је више говорио о негативној страни те битке. Тактичка страна пљевалске битке у његовом реферату је изостала. Друг Ђуровић, сасвим исправно, реаговао је на то. Исто тако мислим да историчари нијесу довољно обрадили другу страну тог проблема, тако да би се на основу тога дала једна цјелина, па према томе и општа оцјена. Ви знате да је то вријеме када у Србији Дража Михаиловић

већ напада јединице народноослободилачке војске, па је у таквој ситуацији била правилна оријентација да се ослободи једно централно подручје какво је био Санџак. Не може се тврдити да је то неко случајно и на своју руку ријешило. О томе се сигурно на надлежном мјесту и дискутовало. По мом мишљењу, постојала је сагласност да се ослободи једно такво централно подручје које би повезало слободну територију Србије и Црне Горе.

У Пљевљима је тада било око 2.000 непријатељских војника. Остали дјелови дивизије „Тауринензе“ били су дислоцирани у разним мјестима Санџака. Значи, број учесника у нападу на Пљевља био је већи од броја бранилаца. Пемда је непријатељ у наоружању далеко био надмоћнији. Хоћу да кажем упркос свему, да се не може нико критиковати што је дошло до напада ни руководство које је донијело такву одлуку, јер је правилно оцијенило да тај објекат треба заузети, јер је био велика сметња развоју народноослободилачког покрета на том простору. Друга је ствар што смо ми ишли на Пљевља са увјерењем да ћемо лако ликвидирати непријатељски гарнизон, јер смо још били под утиском лаких побједа над Италијанима из јулског устанка. По посљедицама и размјерама ми знамо да је то била велика битка. Жртве су биле за мали црногорски народ врло поразне, и оне су се морале негативно одразити. Међутим, ја не бих дијелио мишљење да је тај пораз утицао на појаву четничког покрета, како смо овдје чули. Напротив, захваљујући предузетим мјерама, пљеваљска битка је изазвала још већу мржњу према окупатору и вољу за осветом. У ствари, она је прикупљала и мобилисала црногорски народ у борби против непријатеља, да је то тако потврђује чињеница да већ у децембру 1941. и јануару 1942. године имамо јаке и бројне партизанске одреде, који су могли да иду на друге терене. Дурмиторски одред, који је учествовао са својим батаљонима на Пљевљима, и који је имао велике губитке, већ у јануару се истакао у акцијама ван свога подручја, у ослобођењу Фоче, Горажда и других мјеста у источној Босни, и пружио помоћ тамошњим снагама.

И у другим крајевима Црне Горе разгарао се народноослободилачки покрет послвије Пљеваља. Борба се разбуктала и на територији Никшићког, Ловћенског и Зетског одреда. Батаљони су попуњавани новим борцима. Од Одреда који је учествовао у нападу на Пљевља формиран је Црногорско-санџачки одред, који је остао дуже времена на територији Санџака. Он је имао за циљ да повеже и координира партизанске дјелове који су се тамо налазили. Његов успјех је био познат у Санџаку, према Мојковцу и уопште у долини Лима. Одабрани борци (око 400) учесници битке на Пљевљима, ушли су у Прву пролетерску бригаду, и од њих је формиран 1. и 2. батаљон ове бригаде. Мислим да не треба говорити о значају који је имала та бригада и какву је улогу она одиграла непосредно послвије битке на Пљевљима. Од-

ред који је учествовао у нападу на Пљевља у најкритичнијим данима везао је за себе комплетну италијанску дивизију у Санцаку. Није потребно рећи што је то значило за прихват и обезбјеђење српских јединица са Врховним штабом и Централним комитетом, које су тих дана стигле у Санцак. Зато не треба ни овај задатак и улогу Одредa занемарити у цјелини битне.

Хтио сам нешто рећи и у вези с излагањем друга Блажа Јанковића, који је говорио о улози Четврте пролетерске бригаде ван Црне Горе. Та бригада је попуњавана послије одласка из Црне Горе борцима из разних крајева Југославије. Она је у ствари била пролетерска и интернационална. Морам да кажем да се често огрешујемо о борце са стране који су били припадници ове бригаде.

Јово Вукотић: Из пријављених реферата који ће се поднијети и оних које смо чули не видим реферат који би говорио о материјалним факторима рата и револуције у Црној Гори; у сваком случају, пропуст је организатора што ово питање није покренуто. То је требало учинити, макар се неко и посебно ангажовао. Ако не због чега другог, то је питање било нужно поставити због тога што је познато да је Црна Гора и у мирнодопским приликама изразито сиромашна и пасивна покрајина. Изузев меса и дрвета, све друге потребе она је морала да набавља са стране. Према томе, она није била у стању да издржава своје становништво. Међутим, јутрос је овдје говорено и о питању избјеглица. Бар у никшићком срезу те избјеглице су пале на терет Никшићког одреда, у погледу смјештаја, исхране и наоружања. Закључак је јасан: устанак у Црној Гори није имао материјалну основу. То је проблем који захтијева посебну обраду. Основно питање 1942. године било је питање исхране. То је главни разлог што партизанске снаге напуштају Црну Гору. Уосталом, није случајно Врховни командант издао наредбу да се те јединице повуку са тог подручја. Углавном, он се руководио економским разлозима. У оним условима било је немогуће даље остати. Овим истовремено одговарам на питање које је покренуо друг Вуковић.

Спасоје Ђаковић: Мислим да би друг Бошковић направио услугу скупу ако би дао нека објашњења. Када је говорио о контрареволуцији на Косову 1945. године био је дужан да то питање подробније расправи. Прогласити контрареволуцију у једном крају а не дати њене основне елементе значи дуговати објашњење за те догађаје. Тачно је да је била *Војна управа* на Космету 1945. године, али није тачно да су Црногорци послали једну своју бригаду у помоћ. Тамо је била једна црногорска бригада, још од раније лоцирана по војничком плану и наређењу своје више команде, која се налазила ван Црне Горе. Када говоримо о

Војној управи на Космету, скренуо бих пажњу на један моменат у вези са тим. Врховна војна команда фашистичке Немачке била је веома заинтересована за Косово, преко кога је требало да повуче са Истока крајем 1944. год., преко Грчке, добар део својих јединица у правцу аустријске, односно немачке границе, да организује одбрану. Косовом веома активно се бавио Хитлер. Још у јуну 1944. године Цафер Дева, као министар унутрашњих послова „Велике Албаније“, на позив Хитлера, пошао је у Берлин и лично је примљен од Хитлера. То је једини случај са подручја Југославије да неко од квислинга, у тако тешкој ситуацији за Њемачку, буде позван од фирера. Иначе, из овог што смо чули нису могла да се добију сазнања о правим узроцима и околностима војно-политичких збивања на Косову у то време. Да је било контрареволуционара и оних који убијају борце, било је, и то не мало, али је било и око 40.000 партизана са Космета на Сремском фронту.

Окупатор је организовао протеривање Црногораца и других насељеника са Космета, а качаци и друге профашистичке групе послужили су му као чеона снага. Ја сам био насељеник и лично ми је познато да је у почетку иселјавања, у априлу 1941. године, са подручја Ђаковичког и пећког среза погинуло око 20 Црногораца, а Шиптари су били у ситуацији да праве масован покољ, што је окупатор у току рата чинио. Према томе, челну снагу против наше револуције треба гледати у окупатору и оружаним квислиншким формацијама. То се донекле односи и на Васојевиће. Ми комунисти андријевичког и беранског среза дужни смо да осветлимо ту страну и да дамо праву слику онога што се тамо збило. Четници су, истина, тамо били јаки, а сигурно је било и грешака код руководства андријевичког среза, али код којег средског руководства у Црној Гори није било грешака? Зар је било мало грешака у подгоричком, никшићком, цетињском срезу? Зар је било мало грешака у покрајинском руководству?

Сасвим сам сигуран да онај призив „васојевићки четници“ носи у себи тенденцију, као да није било четника у осталом дијелу Црне Горе; било их је од Ловћена до манастира у Острогу, од Никшића па до Чакора. Имали су чак и јединствену команду. Четници су четници, оружана формација окупатора. Но ипак, не сме да се замагли и скрије јунаштво народа на страни НОБ.

Извесни региони постају упориште окупатора у једном моменту, други региони у другом временском периоду — услед много више узрока и фактора него што ми обично мислимо и сагледавамо. Историја је учитељица живота. Она, када се научно сагледава и поштено пише, фотографише прошлост, али истовремено цементира будућност. Како будемо записали догађаје онако ћемо васпитати будуће генерације, од чега ће у многоме зависити односи и љубав међу народима наше земље.

Павле Милошевић: У вези са мојим рефератом другови Милинко Ђуровић и Радован Вукановић покренули су, уз конкретно давање оцјена, нека питања која се углавном своде на то:

— да ли је пљеваљска битка промашај или не; и

— шта би било са Врховним штабом и Централним комитетом који су се нашли са српским јединицама крајем јесени 1941. године у Санцаку да се тамо није налазило око 400 црногорских партизана који су касније ушли у Прву пролетерску бригаду.

Предмет мога саопштења није се односио на питање оправданости пљеваљске битке. Ја сам разматрао њен одјек и последице у Црној Гори, не упуштајући се у оцјену да ли је до ње требало да дође или није. Ипак, у вези с тим морам да кажем да су Пљевља плод пролетерског заноса и исто толико плод пролетерског неискуства. Према томе, напад на Пљевља се мора посматрати као једна нормална ратна недаћа. Но, желио бих да подсјетим на једну, мислим, познату ствар. Наиме, због погоршане ситуације на простору западне Србије, до које је дошло средином јесени 1941. године, Врховни штаб је наредио Главном штабу за Црну Гору и Боку да упути до 3.000 наоружаних партизана у западну Србију због ситуације настале тамо. Ствар је била озбиљна и захтијевала је хитно рјешење. Међутим, по том наређењу Врховног штаба у Црној Гори није ништа урађено. Зато је Врховни штаб нашао за потребно да тамо упути Ивана Милутиновића, са задатком да организује послове око формирања одреда и његовог одашиљања у Србију. Изгледа да се прије Милутиновићевог одласка у Црну Гору у Врховном штабу разговарало о могућности ослобођења Пљевља. Врховни штаб је био веома скептичан у односу на ту могућност, па је чак и скренуо пажњу Милутиновићу да се не упушта у такву авантуру. Ипак, на путу за Црну Гору Милутиновић се задржао неколико дана у Санцаку. Ту је он и донио коначну одлуку да се ослободе Пљевља и још нека мјеста у Санцаку, и да се предвиђени одред тек после тога упути у Србију. С обзиром да је дошао у својству делегата Централног комитета и Врховног штаба, његова идеја да се ослободе Пљевља са дијелом Санцака примљена је у Црној Гори без поговора. Даље је све јасно. Дошло је до напада који се завршио безуспјешно, уз велике партизанске губитке. Пораз је снажно одјекнуо у Црној Гори и врло се негативно манифестовао на политичку свијест маса. Зар до истих закључака није дошао и др Веселин Ђуретић у својим социолошким истраживањима вршеним путем добро организоване анкете на подручју Зете, чије смо резултате чули баш овдје. Управо, Ђуретићева анкета показала је да се неуспјех на Пљевљима врло тешко одразио чак и на том, како он каже, „најнекарактеристичнијем подручју“ са којег није било ни једног мртвог нити рањеног партизана на Пљевљима, и да је он и данас, после 30 година, живо присутан у рефлексјама зетског сељаштва,

Друго питање: Сасвим је тачно да је ангажовање и мањег броја црногорских партизана у оним тешким данима у Санцаку било пресудно за српске јединице које су стајале под непосредном командом Врховног штаба. Међутим, намеће се питање: шта би тек, у тим критичним данима, значило присуство близу 4.000 одушевљених партизана из Црне Горе да су Пљевља заобиђена! Не би ли тиме била створена могућност да се одмах пређе у офанзиву и поврате изгубљене територије, а свакако и дође до снажног замаха народноослободилачке борбе, снажнијег него што тренутно и претпостављамо. Исто тако, умјесто једне пролетерске бригаде, није ли било могуће формирати истовремено четири такве бригаде! Уосталом, на Пљевљима је страдало око 500 најистакнутијих партизана из разних крајева Црне Горе. Њихов губитак био је тежак, и он је морао болно одјекнути. Премда ја нијесам тврдио, нити сада тврдим, да пљеваљске жртве нијесу стимулисале вољу за осветом и уопште мржњу против непријатеља. Али по коју цијену!

Јагош Ускоковић: Хтио сам дати неколико напомена у вези са дискусијом др Ђура Вујовића:

Друг Вујовић је, говорећи о раду Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, који је формиран крајем априла 1942. год. рекао: да је сада сазнао да је било чланова Покрајинског комитета који нијесу знали ко су све били чланови Покрајинског комитета; да је у једном свом раду написао да је Вељко Мићуновић био организациони секретар Покрајинског комитета и да је тај рад слао Вељку Мићуновићу на мишљење, али му друг Вељко није нити демантовао нити потврдио ову чињеницу. Међутим, да је, сада, сазнао да друг Мићуновић није био организациони секретар. Даље је друг Вујовић тврдио да су се тројица чланова Покрајинског комитета у току 1942. г. „мотала“ по Пиперима, а да се четврти налазио на подручју Катунске нахије.*

Мислим да ме је друг Вујовић, приликом нашег приватног разговора, недовољно јасно схватио о томе ко је био члан ПК. Ја сам му рекао да сам, приликом повратка Блажа Јовановића из Босне и одласка за Албанију, случајно сазнао да је и он члан ПК.

* *Напомена Редакције:* Пошто је друг Јагош Ускоковић у ауторизованом тексту измijenио реченицу која према магнетофонском снимку гласи: „Даље је друг Ђуро рекао да су се тројица чланова Покрајинског комитета налазила ту на територији Пипера и углавном Никшића и да је четврти био у Катунској нахији“, а како друг Ђуро Вујовић нема могућности да на други начин одговори молио је да му на овом мјесту уступимо простор за то: Ђуро Вујовић је написао слиједеће: „Жалим што је дошло до оваквог неспоразума са другом Ускоковићем, јер нијесам употребио ријеч „мотала“ нити другу неку ријеч сличног смисла. Моје ријечи из реферата слушао је читав аудиторij научног скупа, реферат је објављен у овом броју *Историјских записа*, а на дискусију Ускоковића нијесам реаговао, јер није рекао ништа што би изискивало моју посебну интервенцију или накнадна објашњења“.

Наиме, Блажо је на једном састанку партизана у планини Каменику критиковао рад Покрајинског комитета. Ја сам, у вези с овом критиком рекао Дакићу: „Са којим правом Блажо критикује рад Покрајинског комитета пред партизанима, чак и непартијцима?“ на што ми је Дакић одговорио да је и Блажо члан ПК.

Што се тиче питања — ко је био организациони секретар новоформираног Покрајинског комитета — изјављујем следеће:

Половином априла 1942. г. враћао сам се из Санџака у Црну Гору и приликом преласка преко Жабљака саопштила ми је Марија Ломпар да што прије идем за Боан, да ме тамо тражи Ђилас. Приликом доласка на Боан, нашао сам у једној сеоској кући по више Боана М. Ђиласа и Саву Ковачевића. Ђилас ме је извео из куће напоље и саопштио ми следеће: „Формиран је нови Покрајински комитет, и то: Брко — Радоје Дакић, Сегеда — Ђоко Вујошевић и ти. Ти ћеш бити организациони секретар. Нека то буде радничко језгро. Сјутра иди у Горње Поље и јави се Милутину — Ивану Милутиновићу“. Можда је В. Мићуновићу саопштио нешто слично Милутин, или је послао такав допис ЦК, али мени нити друговима са којима сам био у Пиперима о томе није ништа познато. Нико од другова: Дакић, Кнежевић или Вујошевић, није ми ништа слично рекао, већ су се, напротив, односили према мени као организационом секретару.

Што се, пак, тиче увредљиве изјаве др Вујовића да су се тројица чланова Покрајинског комитета „мотала“ по Пиперима, а четврти се налазио на подручју Катунске нахије, било би добро да боље проучи рад Покрајинског комитета из 1942. г. и услове под којима је ПК КПЈ за Црну Гору морао да ради, јер ће му требати и ваљати за његову тему о којој је говорио.

Сједиште Покрајинског комитета је, према одлуци ЦК КПЈ, било одређено у Пиперима. Приликом мог повратка у позадину из Пиве, села Брезна, из куће Обрена Благојевића, са друговима Сегедом Ђоком Вујошевићем, Радом Ковачевићем и Русом Радловићем, Милутин ми је рекао да морамо ићи у Пипере и да су Пипери сједиште Покрајинског комитета. Сегеда и ја смо као чланови Покрајинског комитета дошли у Пипере почетком јуна 1942. г. Послије мјесец дана у Пипере су преко Роваца дошли Брко, Велимир и Ико Мирковић — као члан ПК СКОЈ-а. Према томе, на терену Пипера нијесу се „мотала“ три члана Покрајинског, већ су Пипери били сједиште Покрајинског комитета. У Пиперима су били: Радоје Дакић — полит-секретар ПК, Јагош Ускоковић — организациони секретар ПК, Велимир Кнежевић — као секретар ПК СКОЈ-а и члан ПК и Сегеда — Ђоко Вујошевић — као члан Покрајинског комитета. Зашто другови Вељко Мићуновић и Блажо Јовановић као именовани чланови у Покрајински комитет нијесу дошли у сједиште Покрајинског комитета то они, вјероватно, знају. Ја о томе са њима никада нијесам разговарао.

Указао бих овдје још на једну ствар у вези са Покрајинским комитетом из 1942. г: Батрић Јовановић је у својој књизи навео да је састанак у Шипачном који је одржан крајем априла 1942. г. био први састанак Покрајинског комитета. Међутим, овај састанак није био састанак Покрајинског комитета, већ састанак војно-политичких руководилаца о војној ситуацији. На састанку је, на примјер, један од референата био и Вељко Мићуновић као комесар Ловћенског одреда. Од чланова Покрајинског комитета, савјетовању су присуствовали Сегеда — Ђоко Вујошевић и Јагош Ускоковић. Дакић се налазио у Пиви, а Б. Јовановић са два батаљона према Бјелопавлићима. За Кнежевића нијесам сигуран да ли је тада био именован за секретара ПК СКОЈ-а, а налазио се у рејону Боана. Ово напомињем ради тога што је Батрић Јовановић, читајући извјештај Ивана Милутиновића са овог састанка у коме стоји: „Одржали смо састанак са неким члановима ПК“, погрешно закључио, да је то био први састанак ПК и да се је ПК, како он каже, „изгледа тада конституисао“.

Приликом рада на овом саопштењу наишао сам у Зборнику на још један историјски докуменат у вези са Покрајинским комитетом, који је такође нетачан, па, мислим, да би се наши историчари морали критичније односити према документацији и пројеравати ствари код живих учесника догађаја.

Бранко Бошковић: Друг Спасоје Ђаковић се критички осврнуо на моје саопштење. Колико сам могао разумети, критички се осврнуо на два питања. Прво, осврнуо се на побуду у Дреници, коју сам назвао контрареволуционарном (1945). Ђаковић помиње Џафера Деву, једног од вођа албанских квислинга, коме је омогућено да лично посети Хитлера, што је ретко ком квислингу било омогућено. Како је Џафер Дева био један од организатора побуна на Косову и Метохији, Ђаковић је вероватно желео истаћи квислиншки карактер побуне у Дреници. Ја не негирам једну овакву оцену. Чак, када бисмо пришли дубљој анализи контрареволуције у Дреници, могли бисмо јој дати и националистички и шовинистички карактер: у пропагирању својих циљева албанска реакција служила се свим могућим пропагандним средствима, само да НОП прикаже као српски (национални) који ће Албанцима донети угњетачки поредак, да ће им бити порушене цамије, осрамоћене жене и др. Но, контрареволуционарни карактер дреничке побуне, као и осталих на Косову и Метохији у 1945. години, примаран је, па и основни. Ја нисам улазио у овај проблем, јер ми карактер саопштења то не дозвољава. С друге стране, контрареволуција у Дреници заслужује посебну обраду, не само у виду једног саопштења већ у облику посебне студије.

Друго питање које је покренуо друг Ђаковић јесте да је качке групе које су нападале насељеничка села по Метохији и Косову у 1941. години организовао италијански окупатор. То је

тачно, и то сам и истакао у усменом излагању мог саопштења, и такво образложење сам дао и у писменој форми за публикување. Међутим, нисам увиђао потребу да у саопштењу дајем шири осврт на качачку школу у Албанији (Куксу), коју су организовали италијански фашисти са Антиком на челу и качачке упућивали као иреденту према Косову и Метохији и пре априлског рата 1941. године. Ово зато што је то посебна тема, а са друге стране Таковић је о томе доста писао и публикувано („Услови за формирање и рад Озне на Косову и Метохији“, лист „Јединство“, 18. 25. V и 1, 8. и 15. VI 1964), па сматрам да је у овом случају сувишно познате чињенице потенцирати.

Владо Стругар: Наша саветовања о прошлости увек иду линијом додира историје и политике. То се дешава и на овом скупу. Истина је, без сумње, да је народноослободилачка борба у Црној Гори непотпуно и окрњено представљена у радовима о ослободилачком рату Југославије. Такву незгодну чињеницу сви смо скривили, а утолико више онај ко је негда могао да се неистини супротстави. Необично је рећи, али се може веровати, да је било тренутака кад је неко, дужан, прећутао мањак или извртање, одбрио их и чак поздравио ако је то одговарало његовом личном интересу. Често је заборављено да је прошлост сваком народу исто што и највеће његово богатство. Може река да пресахне, може шума да нестане, може фабрика да престане, али прошлост остаје. Њу брижно обделавати, њу честито неговати, дужни су људи који управљају народом и сви они који јавно раде.

Бранко Петрановић: Ја бих хтео да поставим једно питање другу Павлу Милошевићу, који је малопре говорио, врло убедљиво, о последицама пљеваљске битке. У јутрошњем саопштењу колеге Милошевића има место које, отприлике, гласи овако: октобра 1941. Ивану Милутиновићу је речено да организује одред црногорских партизана, а нема одговора о каквом се одреду ради, када је донета одлука о његовом стварању, где треба да иде тај одред итд. Не ради ли се о одлуци донетој после саветовања у Столицама, где је било речи о образовању већих одреда; да није реч о одласку црногорских партизана на тло Западне Србије? Ово питање постављам због тренутка у коме се јавља та идеја и односа између НОП-а и покрета Д. Михаиловића.

Мене је јутрос опсенило излагање Миша Лековића о Атертоновој мисији, јер је реч о демонстрацији на највишем нивоу прецизне реконструкције и критичке анализе догађаја, без чега нема праве историје. Дозволио бих себи ипак да поставим једно питање: да ли у оквиру спроведене беспрекорне анализе има места за хипотезу да већ и преко ове мисије Черчил размишља о новом „Солунском фронту“. Мене, заправо, интересује да ли на основу ове микроакције може да се наслуђује крупна идеја —

којом је Черчил био опседнут и у првом и у другом светском рату — о стварању неког новог балканског ратишта у коме би били ангажовани и Енглези.

У једном Лековићевом закључку мени, међутим, смета пренаглашено инсистирање писца да вођство НОП-а схвати изјаве Атертона, Мени се чини да је то илузорно тражити у то време. До те оцене долазим на основу тесне везе која у то време постоји између ЦК КПЈ и Коминтерне.

Друг Јагош Ускоковић је апеловао у току свог излагања да не треба подвлачити значај грешака из 1941—2. Њих не треба свакако преувеличавати, али то не значи да о томе времену не треба рећи историјску истину. Реч је опет о „другој етапи“ Екстремна примена те политике оставила је најгоре последице у Црној Гори, Херцеговини и Источној Босни, где наступа криза покрета у зиму 1941—2. „Лева скретања“ нису ипак регионалне појаве, јер се ради о модификацијама линије КПЈ. Елементи новог курса у политици КПЈ формулисани су први пут у писму ЦК КПЈ (Политбироа) ПК КПЈ за Србију 14. децембра 1941. Проблематику тих левих грешака у Црној Гори разјаснио је Ђ. Вујовић. Најновија истраживања историчара: З. Антонића и Р. Хурема показују да је реч о појави ширег значаја и релативно дужег трајања: од 14. децембра 1941. до 4. априла 1942, тј. до седнице ЦК КПЈ у Фочи. Ублажавање елемената те политике почиње нешто раније: у марту 1942. Односећи се на ацелу Југославију, ова политика није и свуда изазивала негативне последице. Поменути Хурем пише да су политички односи и уопште структура покрета у Срему одбацивали примену такве политике. У вођству покрета сматрало се да је совјетска офанзива под Москвом од 5. децембра 1941. увод у освајање власти у Војводини. Инструкције руководства у Војводини конкретизују ово очекивање, налажући комунистима да потисну све англофиле из организације НОП-а, јер предстоји промена политике. ЦК КПЈ развија схватање да тече уједињавање свих велкиосрпских снага против народноослободилачке борбе, што је одјек привременог пораза НОП-а у Србији, због чега треба ојачати радничко-сељачко језгро у народноослободилачкој борби. На ширем плану односа у савезничком табору рачунало се да совјетска зимска противофанзива 1941—2. води груписању свих империјалистичких снага у свету, што потврђују и унутрашња кретања у Југославији у зиму 1941—2. године.

На крају бих рекао нешто у вези с интервенцијом др С. Ђаковића. Питање контрареволуционарне побуне на Косову и Метохији (Косову) 1945. заиста је комплексно и заслужује посебну обраду. Уосталом, о томе је говорио колега Бошковић. Колико сам могао да схватим др Бошковића, он је желео, помињући овај догађај, да упоређује прилике на Косову и у Црној Гори после ослобођења ових крајева, где на једној страни имамо стабилизацију.

вану ситуацију, док се на другој јавља побуна већих размера, што нагони Врховни штаб да донесе одлуку о завођењу војне управе. Режим војне управе заведен је у то време само у Бачкој, Банату и Барањи, али из других узрока.

Држање избеглица с Косова и Метохије у Црној Гори и уопште избегличког таласа треба свакако више обрађивати. О томе је говорио и др Бошковић. У једном извору из прве половине 1942. говори се како су исељеници највећим делом окренути контрареволуцији и да се крећу (померају) према Васојевићима да би се тамо придружили четничким снагама. Реч је о појединачном документу и на основу његовог садржаја не желим да изводим никакве закључке. Дозволио сам себи да наведем, тај документ мање због оцене о политичком опредељивању избеглица, а више да подсетим колико се интересовање историчара налази у кругу прилично уских истраживања. Што се тиче једне упадице да се у случају исељеника ради о „пролетаризованом елементу“, хтео бих само да истакнем да вулгарно схваћени социолошки субстрат нема одлучан значај у истраживању историјских појава.

Славко Мијушковић: Сасвим је тачно оно што је друг генерал Милинко Ђуровић казао да је италијански окупатор по избијању устанка био исто тако драстичан и неумољив као и други окупатори. Али, за разлику од њемачког окупатора, који је свакако био најцрњи свуда, а и за разлику, можда, и од других окупатора, Италијани су ипак били нешто блажи. Ја бих навео два случаја. У првом се ради о доктору Нику Миљанићу. Наиме, за вријеме окупације био сам службеник Дирекције за трговину и индустрију на Цетињу. Свака црногорска дирекција тада је имала по једног додијељеног италијанског функционера који је контролисао рад дирекције, у којој су иначе сви остали службеници, на челу са директором, били наши људи. Доктор Миљанић је тада користио нека кола којима је ишао да лијечи болеснике, вршећи некад и веома компликоване операције, по читавој Црној Гори. Пошто је ускоро његов ауто остао без гума, ја сам му био обећао да ћу покушати да му набавим нове. У ту сврху сам се обратио додијељеном функционеру дирекције у којој сам радио, капетану Лаудиеру, и казао му како вриједан и хуман љекар Миљанић не може више да обавља своју дужност, пошто су његова кола остала без гума. Он ми је тада одговорио да му је познато амбулантно лијечење овог хирурга, али да му је исто тако познато да је он веома близак комунистима, „а знамо и то да своја кола користи да лијечи комунисте и њихове породице, али ћу вам ипак те четири гуме дати, само нека он да своје четири старе да бих могао правдати број“. И тако је Миљанић дошао до четири нове гуме које сам му ја предао.

Други случај се односи на мог колегу из предратне подгоричке трговачке академије, поч. Војина Вељића. Он се тада налазио у затвору, управо пред суђењем. Обратио сам се тада поново каптеану Лаудиеру с молбом да помогне Вељићу. То сам без страха могао учинити јер сам, не само на случају доктора Миљанића, стекао увјерење у његову хуманост, као и у његова антифашистичка убјеђења. Он ми је тада казао да ми у погледу Вељића не може изићи у сусрет, али ме је упутио додијељеном италијанском функционеру при Дирекцији за правосуђе, капетану Фризарију. Познавао сам и Фризарија, али да бих му се обратио за намјеравану интервенцију, требала ми је не само препорука од капетана Лаудиера већ и његово увјеравање да је Фризари такав човјек који ће урадити све што буде могао и, што је за мене било важно, да ме неће изложити опасности што се заузимам за једног комунисту. Истина, Фризарију сам казао да је Вељић набијеђен као комуниста, а да у ствари то није, и да на ту околност могу да гарантујем. У ствари, мени је била позната веома активна комунистичка дјелатност професора Вељића још у подгоричкој академији. Капетан Фризари — о коме вјерујем да су врло лијепо мишљење задржали и данас живи: Радуле Драговић, тадашњи директор Дирекције за правосуђе, а сада адвокат у Титограду, и правник Јово Јовановић, тадашњи службеник исте дирекције, а сада шеф правне службе у Југооцеанији у Котору — био је и судија-извјеститељ при војном суду у Цетињу, па је као такав и могао много да уради за Вељића. Чим је суђење било завршено, Фризари ме одмах обавијестио да је Вељић на његово нарочито залагање ослобођен „због поманкања доказа“. Неко вријеме послје тога ја сам сазнао да је Вељић стријељан. Тада сам се обратио Фризарију са чуђењем. Он ми је на то одговорио да је Вељић, иако ослобођен на суду, ипак задржан од карабинијера у затвору и спроведен у Бар, и да се тамо, када су власти, у намјери да изврше репресалије, а да би репресалије погодиле праве комунисте, фиктивно питале ко ће од затвореника да иде у шуму ради замјене са од партизана заробљеним италијанским војницима, он сам јавио, те да је због тога страдао. Међутим, данас сам чуо од једног друга који учествује на овом скупу да се није тада радило о позивању добровољаца за замјену, већ да су саме италијанске власти одредиле оне који ће бити „замијењени“. Данас сам чуо и то да су Вељићу, као и осталима који су тобоже били одређени за замјену, многи затвореници у Бару честитали.

Случај капетана Лаудиера и капетана Фризарија могу изражавати хуманост и болећивост појединаца, али пошто су обојица били веома одговорни италијански функционери, сматрао сам вриједним да их овдје наведем.

Милинко Ђуровић: Хтио бих нешто рећи поводом саопштења које је поднио друг Радован Вукановић. Територија која је ослобођена у Црној Гори последице капитулације Италије била је заиста врло значајна. Са те територије трипут је вршен покушај продора у Србију. Први пут је Друга пролетерска досегла до Ивањице; други пут са Друга пролетерска и Пета крајишка досегле до Ваљева (и поново се морале повући); трећи пут је успио продор групације од три дивизије преко Ибра и Копаоника у јужну Србију. Само ове чињенице довољно говоре од коликог је значаја била ослобођена територија Црне Горе и Санџака за дејства у правцу Србије и уопште за даља ратна дејства.

Сљедећа ствар је у вези са јучерашњим иступањем др Бранка Петрановића. Напомињем да сам као студент Правног факултета у Београду слушао предавања познатих професора Живојина Перића, Тома Живановића, Слободана Јовановића и других, и могу вам рећи да су се увијек са више уважавања односили према студентима него што се јуче у својој дискусији односио према овом аудиторiju професор Петрановић. Пошто није присутан, не бих желио да говорим о садржају његове дискусије.

Хтио бих нешто да кажем и о нашим грешкама у току рата. Мислим да је овај скуп и у том погледу посебно истакао живу повезаност између историчара који проучавају ослободилачки рат и оних који су учествовали и били на истакнутим мјестима у њему. У том правцу овај састанак је имао једну солидну и креативну сарадњу. Убијеђен сам да такву сарадњу треба наставити. Много смо ми учесници сазнали од вас који сте то проучавали, а вјерујем и ви од нас који смо учествовали у догађајима. Но, треба имати у виду чињеницу да нема великих па ни малих, историјских догађаја који су се одигравали без грешака и пропуста. Ни наш ослободилачки рат није, разумије се, протекао без грешака оних који су у њему учествовали. Али чим смо га добили — значи да су превагнули позитивни, исправни поступци, да смо добро у основи радили и борили се.

Полазећи од ове констатације, мислим да треба и наше грешке у Црној Гори посматрати — њих је свакако било и треба их критички и отворено анализирати. Али при томе мислим да се може констатовати да су оне и у току рата и последице рата далеко више истицане него она позитивна страна и успјеси које је народноослободилачка борба у Црној Гори имала. Понекад су грешке толико пренаглашаване да испада као да су оне доминирале у руковођењу и вођењу ослободилачке борбе у Црној Гори, што је нетачно и неприхватљиво.

И, на крају, сматрам да значај упућивања крајем новембра 1941. године „Партизанског одреда за борбе у Санџаку“ не би требало посматрати само кроз неуспјели напад на Пљевља. Ако се имају у виду све акције које је Одред имао и само његово присуство у Санџаку у то вријеме, доћи ћемо до закључка да је

он одиграо веома значајну улогу и у погледу даљег развоја ослободилачке борбе у Санџаку, а посебно у погледу прихвата снага које су одступале из Србије. Одашиљање Одрета и његове борбе нијесу имали негативног утицаја на даљи ток борби у Црној Гори, сем на територији Комског одрета. Послије напада на Пљевља долази до још већег прилива бораца у партизанске јединице и појачаних акција. Никшићки одред је, на примјер, послије напада на Пљевља нагло бројно нарастао, тако да је имао крајем децембра око 5.500 бораца. Слично је било и са подручјима одрета Зетског, Ловћенског, „Бијели Павле“. Према томе, са великом резервом и критичношћу, треба се односити према подацима анкете која је спроведена послије рата у неким мјестима Зете о утицају неуспјелог напада на Пљевља на даљи развој устанка у Црној Гори.

Јово Михаљевић: Ако бисмо се осврнули на оно што је до сада објављено на тему рата и револуције 1941—1945, могли бисмо констатовати да је изостао не мали број питања тематског (за подручје републике) и регионалног карактера, која би Институт у даљој разради програма свог рада могао да обухвати. Чињеница је да имамо знатно шире обрађен настанак и развитак народне власти, затим дејства и акције иако не свих, војних јединица, за разлику, нпр., од мјеста и улоге Партије у револуцији. Повезао бих са овим и улогу кадрова из Црне Горе, коју су они током рата имали на територијама других република, тј. улогу коју су имали у рату и револуцији народа Југославије, па и шире (није без значаја сарадња са руководством албанске партије). Бројни су били црногорски кадрови који су заузимали одговорне војне и партијско-политичке дужности у јединицама, комитетима, органима власти у разним крајевима Југославије. С обзиром на своје моралне, политичке и друге квалитете, они су, скоро без изузетка, потпуно оправдали дато им повјерење и у току и послије рата. Сматрам да не би требало да изостане прикупљање података и на ову тему, јер још увијек има покушаја да се на рачун слабости и грешака у вођењу устанка умањи значај и удео црногорског народа у борби народа Југославије 1941—1945. Пошто у Институту не ради велик број људи, и овај скуп потврђује да има кадрова који се, уз одговарајућа средства, могу ангажовати за изучавање једне шире тематике из ратног периода.

Спасоје Ђаковић: Морам да кажем да друг Петрановић као професор ужива углед међу историчарима. Ради ауторитета историјске науке и овога скупа морам да кажем да сам изненађен оним што је рекао овде, јер је у супротности са оним што ствара и са оним што треба да ствара. Паушална, преоштра и ненаучна оцена о рефератима које смо чули на овом симпозијуму, а много похвала периферној теми овога скупа — о раду страних миси-

ја (иако је аутор обраде ове проблематике научно обрадио и перфектно сагледао проблем), доводе нас у недоумицу: је ли помањкање објективности последица површности или неке друге ангажованости. Даље, др Петрановић труди се да докаже, и ту је категоричан, да су колонисти са Космета били на страни четника. Ту у помоћ позива „политику“ или, боље речено, пропале политичаре. Човек који се бави науком уопште неће никада оптужити племе као целину, срез као целину или неку другу групу пацију. Људи који су далеко од исправног војничког расуђивања, научног сагледавања и политичког оцењивања, склони су на разне нетачне, неисправне и необјективне оцене.

Међу колонистима на Космету КПЈ је имала уочи другог светског рата јак утицај; то може да види свако ко хоће да потражи и прочита документа у нашим историјским заводима. Изнећу само један пример: У селу Витомирици, код Пећи, уочи другог светског рата било је више од 50 чланова КП. Ни једно село у Југославији није имало тако јаку партијску организацију. Из Витомирице, као борци НОР-а, погинуло је више од 100 другова. Запажену помоћ комунисти Космета дали су НОБ-и Македоније и Албаније.

Ми смо у новембру 1943. године на састанку Среског комитета у Андријевици анализирали политичку ситуацију. Састанак је трајао 18 сати и на њему су били присутни чланови ПК КПЈ за Црну Гору друг Вељко Мићуновић и другарица Стана Томашевић. На овом састанку анализирана је политичка ситуација у сваком селу, говорило се о држању колониста, официра, интелектуалаца итд. Нисмо тада оценили колонисте као што их оцењује др Петрановић данас. Колонисти нису имали никакве руководеће функције. Четници су сваког шушу, бедника проглашавали војводом. Прогласили су војводом Рајовића из једног села код Пећи, иначе неугледног сељака, личну кукавицу. Тај „војвода“ никада није имао 10 четника уза себе. Овог „војводу“ убили су партизани беранског среза, Леко Лалић био је командант бригаде, али није колониста, него командир жандармеријске чете у Ђаковици. Вуксан Гојковић био је начелник среза у Пећи и другим местима, такође веран пункт монархије. Љубо Вуксановић није био колониста, него врховни аграрни повереник у Скопљу. То не значи да није било колониста четника; напротив, било је. Из дневника грофа Ђана види се да су се фашистичка влада у Риму и лично Мусолини бавили и да су добро познавали стање на Космету уочи другог светског рата; учили су супротности и планирали да те супротности искористе. По свој прилици боље су ове фашистичке главешине тада познавале ситуацију на Космету, него неки наши другови данас, који тим проблемима прилазе упрошћено, несагледано, неправично и нетачно.

Обрад Цицимил: Хтео бих да се осврнем на јучерашњу дискусију у вези са Пљевљима. Наравно, без претензије да дајем какве веће допуне, али сматрам да неке моменте ипак не треба пренебрегнути.

На почетку желим да нагласим да се не слажем са дискусијом повишеним тоном. Код друга Милошевића јуче су се приметили извесни импулсивнији рефлекси — повишење тона. То свакако, ни по каквом мерилу, нема ни потребе ни користи, а не одговара ни оваквом скупу.

Међутим, хоћу да истакнем да су његови приступи као и излагање материје били прихватљиви — али непотпуни. Ја у вези с тим и желим да речем неколико речи више.

Црногорцима су Пљевља, у послератном писању, анализама, оцењивању итд. — безмало — уписана као грех, а свакако као погрешка и пропуст.

Ја се са таквом оценом не слажем. Наравно, може се, после рата, свака акција и одлука учињена и донесена у рату, била она велика или мала, анализирати, поређивати, оцењивати, налазити јој мане, уочавати бољу солуцију и сл. Али ратне акције нису позоришне представе које можемо режирати, исправљати, понављати. И то, мени се чини, приликом оваквих оцена никада не треба сметнути с ума. Вероватно је да је онај Црногорски одред од близу 4.000 изванредних бораца, јачине која је тада одговарала бројној нази три наше пролетерске бригаде — било боље употребити као маневарску групу на тремеђи Црне Горе, Босне и Србије, који је простор баш тада био веома ровит, и где би ова снага, како војнички тако и политички, опет да поновим: *в р л о в е р о в а т, н о*, оставила повољније резултате, и дала већи прилог развоју и учвршћењу НОБ. Али, уместо свега тога извршен је јуриш на Пљевља. И сада само о томе можемо говорити, и то оцењивати.

Данас су Пљевља за Црногорце, готово би се могло рећи, постала неке врсте *к о м п л е к с*. Истина — тешка је ствар, а особито на почетку борби и нашег НОР, један такав окршај и са толико датих жртава. Стоји и чињеница да је у Црној Гори било и негативних реперкусија које су последица неуспелог извршења задатка како је постављен и замишљен, и бројних жртава датих на Пљевљима, како је то и речено на овоме скупу више пута, и посебно обрађивано у два саопштења. Био је то ударац — готово шок. Сви смо ми тада тешка срца примили смрт оних неколико стотина бораца који су остали на Пљевљима. То ни до данас нисмо потпуно пребољели.

Али, ради потпуности приказа послепљеваљске ситуације, и стварног значаја ове борбе, има неких момената који се, по моме мишљењу, недовољно наглашавају, или можда и недовољно познају, а без којих је слика једнострана, непотпуна и, према томе неадекватна.

Кад ово кажем, онда у вези са саопштењем друга Милошевића, и мојом примедбом да је његов приступ прихватљив, али непотпун — ја желим да нагласим да је један простран и важан крај у Црној Гори, Дурмиторско подручје, из ове слике скоро потпуно изостао. А његовом обрадом и увођењем у целокупни аспект реперкусија у Црној Гори проузрокованих последицама битке на Пљевљима — ова би слика изгледала знатно другачија.

На Дурмиторском подручју било је и комеморација. Што их није детаљније обрадио, ја другу Милошевићу не желим да посебно замерах. Један други моменат је много важнији. И њега није требало изоставити. Наиме, паралелно са одласком Црногорског одреда на Пљевља, за време борбе на Пљевљима, и после ове борбе кроз цео децембар 1941. године, као и јануар, фебруар и март 1942. године, Дурмиторски крај је био врло активан, како војнички тако и у стварању народне власти и опште политичке мобилизације маса и популарисању основне линије и концепције НОБ. И ако посматрамо и процењујемо све ово на томе подручју и у томе времену — онда се негативне последице битке на Пљевљима готово и не примећују.

Тако је, док се још водила борба на Пљевљима, Планино-пивски територијални батаљон дошао на Шћепан-поље, и одатле на Бастасе, одакле је у току целог децембра 1941. године вршио акције — сузбијао четничку агресију и злочине у срезу фочанском, повезао се са босанским партизанима Романијског и Калиновичког одреда, које су везе и биле прве везе босанских и црногорских партизана у току НОР, организовао и вршио припреме за још шире организовање народноослободилачких одбора и др. Општу концепцију наше политике и приласка општенородној борби на платформи братства и јединства ови дурмиторски партизани, баш непосредно после Пљеваља, проносили су из Црне Горе у Босну — и својом пропагандом и политичким радом. Желио бих да упозорим др Дима Вујовића на један проглас тога батаљона „Народу среза фочанског“, издат 5. децембра 1941. године, који би, чини ми се, заслуживао да нађе место и у његовом јуче овде саопштеном раду.

Продужетак оваквих активности на Дурмиторском подручју, понављам: све одмах после Пљеваља, и пре Острошке скупштине, била је и активност и повезивање са Муслиманима у рејону горњег тока Дрине и Сутјеске, и предлог за ликвидацију усташког упоришта Борча током децембра 1941. године. А потом мобилизација и долазак у Фочу, 20. јануара 1942. године, два батаљона бораца — укупно око 550 партизана, одакле су пошли и већ 26. јануара ослободили Горажде, а одатле дошли, поново стварајући овде, након друге непријатељске офанзиве, слободну територију, пред Рогатицу и Прачу. Како је очигледно, нема ту ни трага од колебања или депресије после битке на Пљевљима, пре би се могло рећи да је то сада један нови елан. И, у вези с

тим хоћу да напоменем да је на томе подручју било случајева да се управо приликом комеморативних скупова — истовремено вршила и политичко-пропагандна припрема за нову мобилизацију, уз преношење окупљеном народу оне освештане старе истине, овде уосталом добро познате, да борбе нема, нити је икад било, без крви и жртава.

Сем тога, сматрам да долазак Црногорског одреда у Санџак и борбу око Пљеваља треба процењивати узимајући у обзир и чињеницу да су, под притиском тога напада и доласка овако бројне партизанске групе у Санџак, Италијани испразнили неколико својих мањих гарнизона на томе подручју, да напоменем само Фочу и Нову Варош, а из преосталих својих гарнизона у знатној мери проредили и успорили испаде и притисак на околна села, а поготово на новостворене слободне територије. Све је то, нема сумње, олакшало и организовање нових слободних територија и омогућило, у томе критичном моменту повлачења из Ужица, низ веома корисних и важних акција. Тако је, повлачењем Италијана из Нове Вароши, и омогућен лакши прелаз Врховног штаба и групе око њега из Србије у Босну, и створени повољнији услови за оне и онакве сусрете, прикупљања и реорганизацију партизана, имплиците и формирање Прве пролетерске бригаде и окупљање јединица које су у њу ушле. Даље, знатним деловима партизана који су долазили од Ужица омогућено је прикупљање и краћи одмор у Новој Вароши, а Италијани су им у журби још оставили и нешто намирница. И још нешто бих ја посебно хтео да истакнем, а то је чињеница да је овим акцијама највећи део Санџака широко ангажован и ступио у борбу, која после тога на овоме подручју никада потпуно није престала до краја рата.

По моме схватању, и независно од бројних и драгоцених жртава, Пљевља нису наш пораз, па ни наш грех, већ значајан прилог црногорских партизана југословенској НОБ и рату.

На крају, желим да кажем да нећу дискутовати поводом иступања др Петрановића, пошто он није присутан, иако сам имао намеру. А хтео сам дискутовати с разлога што не усвајам његов методолошки приступ, јер нико од присутних, а нити ових који се бар и у малој мери баве питањима историје, није толики алфабета да одбацује докуменат као основни материјал за историјске студије. Али, исто тако не сматрам да треба багателисати и одбацивати живог сведока — поштена и добронамерна човека, као ни полемику са понеким документима.

Милован Васовић: Постављено је питање у вези опскрбе метохијских избеглица у току устанка?

Ја сам се на то питање у мом саопштењу само делимично осврнуо. Међутим, 17. јула 1941. године последије заузимања Андријевице, страже МК за срез андријевички нијесу дозволиле никакву пљачку у граду, па ни италијанских складишта.

Истог дана послије подне МК за срез андријевички између осталих донио је и одлуку о формирању комисије за расподјелу заплијењених животних намирница метохијским избјеглицама и сиромашним сељацима. На челу комисије био је политички секретар бироа ћелије општине трепачке Михаило — Микан Булевић.

Већ, 18. и 19. јула 1941. године дијељено је жито сеоским одборима. Колико се могло до сада установити, зависно од величине села и општине, додијељено је на ондашња села по 800 до 1000 кг животних намирница (брашна, ориза, макарона и шећера). Сигурно се зна да је општина шекуларска за села те општине и за шекуларски батаљон примила 5 камиона животних намирница, у којима је било 8.000 кв животних намирница. Нешто слично је било и са другим општинама у срезу андријевичком.

Деоба животних намирница вршена је до 23. јула, да би се наставила 4. августа, али не за метохијске избјеглице и сиромашне сељаке, већ за герилске одреде по селима. На пример, сеоски одбор села Трепче евакуисао је у планину Јеловицу 30 товара животних намирница и исте скрио у земуницама у шуми. Слично су поступила и друга села.

Међутим, испоставило се крајем августа да су велике количине намирница остале у италијанским магацима и поново пале у руке Италијанима. Руководство устанка није на вријеме предвидело могућност евакуације материјално-техничких средстава из Андријевице. Андријевица је евакуисана под психозом страха од брзог продора италијанских снага од правца Подгорице. С друге стране, нико од руководства није дао налог да се отворе магацини и да народ испразни магацине а за то је постојала могућност последњег дана евакуације.

За овакав рад у вези са расподјелом и евакуацијом животних намирница низа чланова КПЈ је одговарао пред партијским организацијама, а неки од њих су искључени из чланства КПЈ. О овом питању дискутовало се и на среској партијској конференцији одржаној у септембру 1941. године у планини Цвијетнице.

Евакуисане намирнице за герилске одреде послије сплашњавања устанка биле су једна од главних мета напада на комунисте од стране реакције. Поред овога једна количина намирница је пропала у земуницама, а дешавале су се и крађе.

Мишо Лековић: Већ више пута, на разним научним скуповима историчара, постављено је, без озбиљнијег напора и да се објасни, питање такозваног „левог скретања“ у политици КПЈ. И на овом данашњем скупу поново смо се сусрели с том, рекао бих, „табу“ темом, и као и досад, бојажљиво, суздржано, застали пред њом, и не покушавши да је озбиљније сагледамо и, колико је то могуће, објаснимо. Очигледно је да се научна обрада тог питања

не може одлагати у недоглед. Биће потребан већи напор историчара, поготово овде, у Црној Гори, да се темељитије проникне у то питање које је имало значајних реперкусија на развитак народнослободилачке борбе у Црној Гори, и, шире, у целој земљи. Мислим да тај проблем не треба сужавати, сводити га на неке локалне, регионалне оквире — црногорске или херцеговачке, јер, у томе случају, нећемо схватити његову суштину, нити сагледати историјске услове и многе околности које су погодиле његовом настанку. Уколико се више бавимо истраживањем тог питања, све више долазимо до закључка да оно има шире, југословенске димензије и да није нека црногорска или херцеговачка специфичност, некакав њихов феномен.

Уверен сам да нема разлога да од овог питања стварамо „табу“ тему, да га прекривамо неким велом тајанствености и мистификације. Ако проучавамо активност ЦК КПЈ у току прве ратне године, доћи ћемо до закључка да се у његовим директивама под крај 1941. и почетком 1942. године учачају неки елементи који наводе на изванредан заокрет „у лево“ При томе се не смеју пребрегавати околности које су утицале на такву оријентацију, на заузимање таквог курса. Унутрашњи и спољни услови су били тако сложени да су могли навести на процену да је наступио тренутак да се пређе на „другу етапу“ револуционарне борбе. У највишем руководству КПЈ било је крајем 1941. и почетком 1942. године присутно уверење да је дошло до заостравања класне борбе, до активирања контрареволуционарних снага, и да наступа тренутак када треба ући у „другу етапу“ Посебно је питање зашто је тај курс узео у Црној Гори тако драстичан вид. И то треба са дужном пажњом, смирено и надасве објективно истражити и оценили.

Веселин Ђуретић: За нас научне раднике овај скуп је могућност не само да размијенимо мишљења него и да се сусрето са истакнутим актерима НОБ-е. Уз то, са актерима који и сами интерпретирају догађаје у којима су учествовали. Различите историјске позиције, природно, условљавају неспоразуме или различите прилазе и оцјене, јер актери још живе са догађајима, они су дио њиховог бића. Нормално је онда да је историјска дистанца код њих мање присутна него код нас који смо психолошки мање или више по страни истраживаних збивања.

У анализи питања о односу класног и националног желио бих да истакнем само неке чињенице. У Црној Гори не само 1941. год. него и раније није било ни енглеских буржуја, ни донских козака, нити кинеске компрадурске буржоазије. Дакле, поларизација и на селу и у граду није имала оне карактеристике које одликују предоктобарску Русију или било коју другу земљу у којој је касније побиједила социјалистичка револуција. С друге стране, Црна Гора у својој предустаничкој друштвеној структу-

ри није имала оне елементе класне поларизације који су карактеристични за развијеније земље. Напротив, овдје су носиоци економске моћи били у исто вријеме и племенско-родовски односно братственички конституенси, људи око којих се окупљају патријархалне структуре, који персонифицирају њихове врлине. Та чињеница била је врло важна у оним моментима када под ударима драматичних политичких обрта долази до поремећаја преосталих елемената братственичко-племенских односа.

Полазећи од чињенице да Црна Гора није имала елементарне марковске претпоставке за пролетерску револуцију, односи класног и националног морали су имати своје специфичности. Моја социолошка истраживања 1941. г., иако ограничена и изведена на једном некарактеристичном подручју, имала су за циљ сагледавање односа између идеолошког и политичког нормативизма и реалне стварности. Природно, актери збивања, који иза себе остављају свједочанства, у ондашњим драматичним условима нијесу били у стању да сагледају догађаје и односе комплексно. Они прије свега нијесу били у стању да сагледају међународну констелацију у којој се дати догађаји одвијају. То потврђује и чињеница да актери које ми овдје слушамо прилазе тим истим збивањима из много ширег и много сложенијег угла него што су онда то радили. Анонимно анкетирање више актера омогућава да се сагледа „мали“ човјек у акцији изгубљености и узвишености. Она омогућава да се и на микро-нивоу види како се „мале“ и „велике“ свијетске политике, велики и мали догађаји, унутрашњи или спољни, преламају кроз свијест обичног човјека. Тај човјек, размишљајући данас, рецимо о пљеваљској бици, размишља из сопственог угла, сопствене историјске дистанце; он је данас у могућности да пљеваљску битку уклопи у општу констелацију, међународну и домаћу, ону која је била одређена поразима и на источном и на западном фронту, и ону коју је изазвао појавом четничког покрета. И он данас осавременава свој поглед, своје резонување о тим догађајима.

Анкета је, дакле, изванредно историјско помагало, ако се синхронизује са документацијом да би употпунила утисак и дочарала атмосферу времена. Овим путем могуће је сагледати социјално-психолошку страну историјског процеса, која лежи у самом човјеку, оном који некада слијепо, некада из ината, некада из братственичке солидарности, иде из једне у другу крајност. Чини ми се да је црногорска атмосфера управо по томе специфична. Данас је врло важно одговорити на питање зашто су 1. јула 1941. године Црногорци у највећем броју устали против окупатора, рачунајући ту и оне који су по својој економско-социјалној позицији и идејно-политичким схватањима требали да буду на другој страни. Зашто су ти људи изневјерили своју традицију, зашто су последије само неколико мјесеци доживјели не само једну поларизацију него и једну конфронтацију. Тај процес треба одредити не само политички него и научно, без заблуда и

не може одлагати у недоглед. Биће потребан већи напор историчара, поготово овде, у Црној Гори, да се темељитије проникне у то питање које је имало значајних реперкусија на развитак народноослободилачке борбе у Црној Гори, и, шире, у целој земљи. Мислим да тај проблем не треба сужавати, сводити га на неке локалне, регионалне оквире — црногорске или херцеговачке, јер, у томе случају, нећемо схватити његову суштину, нити сагледати историјске услове и многе околности које су погодиле његовом настанку. Уколико се више бавимо истраживањем тог питања, све више долазимо до закључка да оно има шире, југословенске димензије и да није нека црногорска или херцеговачка специфичност, некакав њихов феномен.

Уверен сам да нема разлога да од овог питања стварамо „табу“ тему, да га прекривамо неким велом тајанствености и мистификације. Ако проучавамо активност ЦК КПЈ у току прве ратне године, доћи ћемо до закључка да се у његовим директивама под крај 1941. и почетком 1942. године уочавају неки елементи који наводе на изванредан заокрет „у лево“ При томе се не смеју пренебрегавати околности које су утицале на такву оријентацију, на заузимање таквог курса. Унутрашњи и спољни услови су били тако сложени да су могли навести на процену да је наступио тренутак да се пређе на „другу етапу“ револуционарне борбе. У највишем руководству КПЈ било је крајем 1941. и почетком 1942. године присутно уверење да је дошло до заштравања класне борбе, до активирања контрареволуционарних снага, и да наступи тренутак када треба ући у „другу етапу“ Посебно је питање зашто је тај курс узео у Црној Гори тако драстичан вид. И то треба са дужном пажњом, смирено и надасве објективно истражити и оцијенити.

Веселин Ђуретић: За нас научне раднике овај скуп је могућност не само да размијенимо мишљења него и да се сусретемо са истакнутим актерима НОБ-е. Уз то, са актерима који и сами интерпретирају догађаје у којима су учествовали. Различите историјске позиције, природно, условљавају неспоразуме или различите прилазе и оцјене, јер актери још живе са догађајима, они су дио њиховог бића. Нормално је онда да је историјска дистанца код њих мање присутна него код нас који смо психолошки мање или више по страни истраживаних збивања.

У анализи питања о односу класног и националног желио бих да истакнем само неке чињенице. У Црној Гори не само 1941. год. него и раније није било ни енглеских буржуја, ни донских козака, нити кинеске компрадурске буржоазије. Дакле, поларизација и на селу и у граду није имала оне карактеристике које одликују предоктобарску Русију или било коју другу земљу у којој је касније победила социјалистичка револуција. С друге стране, Црна Гора у својој предустаничкој друштвеној структу-

ри није имала оне елементе класне поларизације који су карактеристични за развијеније земље. Напротив, овдје су носиоци економске моћи били у исто вријеме и племенско-родовски односно братственички конституенси, људи око којих се окупљају патријархалне структуре, који персонифицирају њихове врлине. Та чињеница била је врло важна у оним моментима када под ударима драматичних политичких обрта долази до поремећаја преосталих елемената братственичко-племенских односа.

Полазећи од чињенице да Црна Гора није имала елементарне марковске претпоставке за пролетерску револуцију, односи класног и националног морали су имати своје специфичности. Моја социолошка истраживања 1941. г., иако ограничена и изведена на једном некарактеристичном подручју, имала су за циљ сагледавање односа између идеолошког и политичког нормативизма и реалне стварности. Природно, актери збивања, који иза себе остављају свједочанства, у ондашњим драматичним условима нијесу били у стању да сагледају догађаје и односе комплексно. Они прије свега нијесу били у стању да сагледају међународну констелацију у којој се дати догађаји одвијају. То потврђује и чињеница да актери које ми овдје слушамо прилазе тим истим збивањима из много ширег и много сложенијег угла него што су онда то радили. Анонимно анкетавање више актера омогућава да се сагледа „мали“ човјек у акцији изгубљености и узвишености. Она омогућава да се и на микро-нивоу види како се „мале“ и „велике“ свијетске политике, велики и мали догађаји, унутрашњи или спољни, преламају кроз свијест обичног човјека. Тај човјек, размишљајући данас, рецимо о пљеваљској бици, размишља из сопственог угла, сопствене историјске дистанце; он је данас у могућности да пљеваљску битку уклопи у општу констелацију, међународну и домаћу, ону која је била одређена поразима и на источном и на западном фронту, и ону коју је изазвао појавом четничког покрета. И он данас осавременава свој поглед, своје резонување о тим догађајима.

Анкета је, дакле, изванредно историјско помагало, ако се синхронизује са документацијом да би употпунила утисак и дочарала атмосферу времена. Овим путем могуће је сагледати социјално-психолошку страну историјског процеса, која лежи у самом човјеку, оном који некада слијепо, некада из ината, некада из братственичке солидарности, иде из једне у другу крајност. Чини ми се да је црногорска атмосфера управо по томе специфична. Данас је врло важно одговорити на питање зашто су 1. јула 1941. године Црногорци у највећем броју устали против окупатора, рачунајући ту и оне који су по својој економско-социјалној позицији и идејно-политичким схватањима требали да буду на другој страни. Зашто су ти људи изневјерили своју традицију, зашто су последије само неколико мјесеци доживјели не само једну поларизацију него и једну конфронтацију. Тај процес треба одредити не само политички него и научно, без заблуда и

предрасуда. Пледирао бих да прије него што приступимо класно-политичком квалификовању овог обрта покушамо пронаћи његове друге компоненте, узимајући прије свега у обзир слободарске традиције.

На крају, само још једну напомену: професор Петрановић је, чини ми се, критикован сувише оштро, јер је од неких дискуссионата недовољно схваћен. Разлог је његово издвајање и пре-наглашавање вриједности неких реферата. Ја лично мислим, а вјерујем да у томе нијесам усамљен, да је професор Петрановић у ономе што напише опрезнији од многих од нас. Он често истиче да при анализи одређеног догађаја треба узети у обзир све његове димензије. Много ми је жао што није присутан, јер би сам могао много подробније објаснити многе ставове своје дискусије.

Радоје Пајовић: Желио бих нешто да кажем у вези са два проблема, али бих прво пледирао да се сваком догађају, сваком процесу и сваком збивању по могућности да што адекватније мјесто у историји нашег ослободилачког рата и револуције.

Када се говори о пљеваљској бици свакако се мора узети у обзир допринос који је она могла да има за развитак покрета и у Санцаку и који је имала за извлачење партизанских снага из Србије. Једна сила од 4.000 људи грунула је у Санцак, гдје до тада није био тако развијен покрет. То је морало оставити, разумљиво, снажан утисак. Још један моменат у вези са Пљевљима треба истаћи. Партизанске снаге у Црној Гори појачале су своју активност уочи пљеваљске битке на свим комуникацијама и онееспобиле их, нарочито оне које воде за Санцак. — Међутим, што се тиче Милошевићевог излагања он је узео једну другу страну Пљеваља. Он је говорио о ефекту какав је пљеваљска битка имала за стање у Црној Гори. Наравно, он је рекао да су народне масе последице Пљеваља преко комеморација и на други начин подстицане осветом и мржњом, што може да се тумачи као позитиван моменат те борбе. Међутим, не треба никако заборавити да су Пљевља у Црној Гори имали и негативне одјеке. Друг Милошевић је углавном само о томе и говорио. Сад се поставља питање: да ли се један проблем може сагледати само са једног аспекта, премда сам присталица свеобухватних анализа. Као што рекох, Милошевић је сам себи поставио такав циљ. Међутим, ако се говори само о једном питању, то не значи да се намјерно запостављају и потцјењују друге компоненте. Што смета, примјера ради, што је Ђуро Вујовић узео да обради само проблем „о лијевим скретањима“. Може ли га неко оптужити да сву револуцију у Црној Гори гледа кроз лијева скретања! Значи, треба дозволити да се одређени проблеми, ипак, могу третирати и издвојено.

Што се тиче избјеглица, мислим да је о том проблему било доста ријечи. Ја сам хтио неке моменте само да поменем. Уопште

не покушавам да полемишем са другом Ђаковићем, јер тренутно ствар немам у сјећању, да ли је неко од тих избјеглица био командир, или командант, односно да ли је имао руководећу улогу у четничким јединицама и сл. Мени се чини да би међу тим могли да буду Вуксан Гојковић, који је био командант бригаде а касније корпуса, и војвода Рајовић, који је такође био командант или, пак, предвиђен за команданта једне избјегличке бригаде. Њега су ликвидирали васојевићки партизани, ако добро кажем, пошто се не прима израз „васојевићки“. Уосталом, о томе пише и Саво Јоксимовић. Да поменем и Рељу Пилетића. Он је дошао са стране и био командир подгоричко-метохјаске чете. Сам назив казује од ког је људства чета била састављена. Међутим, када се говори о тим избјеглицама, треба схватити у каквим су се условима оне нашле. Избјеглице су дијелом биле емотивно везане за стари поредак чињеницом што их је он населио и дао им земљу. Међутим, када су они протјерани и када су остали без добара за живот, окупатор је настојао свим средствима да их веже за себе, дајући им требовања из југословенских а касније и својих магацина. Ти људи, ма како мислили, били су принуђени највећим дијелом да узму окупаторску пушку. Од тих људи регрутована је антикомунистичка милиција, која је формирана одмах по устанку. Касније та милиција постаје четничка војска. Стоји један врло битан елемент, а то је да су првенствено економски разлози руководили избјегличке масе да се укључе у четнике. Послије Сутјеске, када Италијани престају да дају требовање четницима, та избјегличка маса одмах напушта четничке редове. (Овдје ми је Предсједништво скупа одузело ријеч.)

Јагош Ускоковић: Хтио сам да се осврнем на дискусију др Петрановића, али, пошто др Петрановић није присутан, одустајем од тога.

У вези са дискусијом др Ђаковића и његовом напоменом да сам много пута употребио израз „васојевићки четници“ напомињем да је истина да сам тај термин често употребљавао у свом саопштењу. Но, у моме излагању није битно да ли су то васојевићки четници или не. Намјера ми је била да покажем жештину борби које су вођене на васојевићком подручју и, са тим у вези, као главно, изнесем слабости наше војне партизанске организације. Иако је израз, историјски гледано, адекватан, можда би, ипак, умјесто израза „васојевићки четници“ било боље да се каже да су се борбе, о којима сам говорио, одигравале на територији Комског одреда. Толико о том питању.

О питању „друге етапе“:

„Другу етапу“ сам доживљавао, вјероватно, као и други учесници догађаја из 1941. и 1942. г. За њу сам први пут чуо од Бошка Ђуричковића, када је, послије пљеваљске битке, дошао из Фоче на Коврен са наређењем о формирању штаба Црногор-

ско-санџачког одреда. Овај штаб су сачињавали: Бошко Ђуричковић, М. Перуничкић, В. Терзић, В. Јакшић и Ј. Ускоковић. Бошко нам је том приликом дословно рекао: „Друг Ђидо је рекао да смо ушли у другу етапу“. Разумије се да смо били одушевљени тим сазнањем. Међутим, у нашем раду се, упркос томе што смо „већ били у другој етапи“, ама баш ништа није измијенило. Радило се и даље, и војно и политички, онако као што се и до тада радило.

Ја такође знам и тврдим да се у документима Покрајинског комитета КПЈ Црне Горе, Врховног штаба и нижих команди помиње и „прва“ и „друга етапа“. То за мене није битно. Далеко је битније: шта смо од првих дана радили и како смо, де факто, почели „другу етапу“. Од првих дана устанка постојале су директиве Партије о спаљивању општинских архива и ликвидацији жандармеријских станица. На војно-политичком савјетовању одржаном у новембру 1941. г. заузет је став да се не дозвољава формирање ма каквих војних формација сем партизанских под руководством Партије. Овакав став је одобрен и од стране ЦК КПЈ. На покрајинском партијском савјетовању одржаном у децембру 1941. г. донесена је одлука о непризнавању дотадашњих југословенских власти, почев од министарства, бановине, среске, финансијске и општинске власти до кмета. Ова одлука покрајинског савјетовања није критикована од стране ЦК КПЈ, што нам даје право да закључимо да се ЦК са њом сагласио. Шта ово све треба да значи, него ставрање основних елемената „друге етапе“, под којом ја подразумијевам борбу за социјалистичку револуцију. Не вјерујем да има и једног руководећег комунисте оног времена који није рачунао да одмах од почетка рата, истовремено са народноослободилачким ратом, води и социјалистичку револуцију. И за четничко руководство није било илузија о карактеру наше привремене власти. У једном документу ЦК КПЈ упућеном Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору стоји: Имајте у виду да ће се привремени одбори претворити у револуционарне органе власти. Овај документ је из децембра 1941. г. По питању ликвидације непријатељских елемената и пете колоне постоји упућство ЦК КПЈ у коме се каже: Ако се појаве петоколонаши у партизанским јединицама који саботирају борбу, одмах их ликвидирати и њихова имена објављивати у штампи! Ова директива ЦК КПЈ је из августа 1941. г. Према томе, у Црној Гори је само поступано према директивама.

Радован Вукановић: Друг Зоран Лакић је поставио питање у вези са V пролетерском бригадом. Питање је гласило: Да ли је она формирана као пролетерска? Пета пролетерска је, као и Четврта и Трећа санџачка, формирана као пролетерска бригада. Међутим, због односа који су у то вријеме постојали између Коминтерне и ЦК и њене сугестије да не би требало сужавати плат-

форму борбе и давати јој класни карактер, Врховни штаб је дао усмено упутство да се те бригаде зову ударне. То је једини разлог што се она није звала пролетерском. Коминтерна је дала сличну примједбу и кад је формирана Прва пролетерска. Само је и даље остала IV црногорска као пролетерска. Разумљиво, све су те бригаде имале пролетерски карактер, без обзира на назив који су носиле. Врховни штаб је Петој бригади поново додијелио звање „пролетерска“ у јулу 1944. године, и то јој је свечано саопштено поводом прославе трогодишњице устанка (13. јула 1944) у Колашину.

Димо Вујовић: Закључујемо наш плодни тродневни скуп на коме смо прочитали — и, на жалост, врло кратко дискутовали — 36 радова. На крају нашег рада, вјерујем, можемо слободно рећи да се труд и организатора и вас који сте се љубазно одазвали нашем позиву потпуно исплатио. Јер, не само што смо у току три дана обновили познато већ смо изнијели и до сада непознато, или недовољно запажено или недовољно истакнуто. У току рада ми смо говорили о многобројним и разноврсним проблемима народнослободилачке борбе у Црној Гори. Расправљали смо о стању у партијској организацији Црне Горе уочи рата; о тринаестојулском устанку; о стању у Црној Гори у вези са пљеваљском битком; о ситуацији у прољеће 1942. године; о периоду 1942—1943. године; војним операцијама; народној власти; о везама са другим крајевима и уопште доприносу Црне Горе рату и револуцији. Разговарали смо и о италијанским партизанским јединицама, о моралним прекупацијама учесника револуције, о револуционарном књижевном стваралаштву, омладини, квислиншким формацијама итд. Дакле, једна врло широка лепеза врло интересантних проблема. То нам говори да је скуп успио и да су на њему успјешно третиране врло занимљиве теме. Исто тако, у току рада назначени су и проблеми на којима треба и даље радити.

Позитивно искуство са овим скупом храбри нас да настави-мо ту праксу, да се вама и другим друговима обраћамо за сарадњу. Ја се надам да ваша сарадња убудуће неће изостати као што није ни до сада извстала. Међутим, ваљало би размислити да ли убудуће расправљати упоредо више проблема, или се задржати на једном и темељито га сагледати. Затим, да ли и даље читати и саопштавати радове, или оставити више мјеста дискусијама и усменим расправама, што би вјероватно имало већег значаја. Но, свакако многе важне задатке Историјски институт неће бити у стању у потпуности да обави без ваше помоћи.

Желио бих посебно да нагласим да смо овим скупом достојно обиљежили тридесетогодишњицу устанка и револуције у Црној Гори. На жалост, дневна штампа није ни регистровала овај наш допринос јубиларној прослави. Но, од овога скупа ће остати трајни траг, што је и најважније. Радови ће бити публиковани, и то ће бити највећи допринос овом значајном јубилеју.